

૧. સંપાદકીય

“Farming is a Profession of hope”

“If you are today thank a farmer.”

‘Agriculture is our wisest pursuit. Because it will in the end contribute most to real wealth, good morals & happiness.’

-Thomas Jafferson

ગુજરાત આખા દેશમાં એક વિકસિત રાજ્ય તરીકે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ગુજરાતમાં બહારનું મૂડીરોકાણ આકર્ષવા અને એ રીતે આઘૌગિક વિકાસને ઝડપી બનાવવા ઘણા પ્રયાસો થયા છે, પણ ૬૦ ટકા વસ્તીને (૨.૫ થી ૩.૦ કરોડ લોકોને) પોષતું કૃષિક્ષેત્ર આ દોડમાં ક્યાંય પાછળ રહી ગયું છે. ગુજરાતનો ખેડૂત આજે બિચારો બની ગયો છે. ખેડૂતોમાં આત્મહત્યાનું વલણ વધતું જાય છે. અનાજ વધારે પાકે, વાણિજ્યિક પાકોનું પણ ઉત્પાદન સારું મળે અને છતાં ખેડૂતોની આવક ઘટતી જાય ! આ કેવું અર્થતંત્ર !

ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારનો ૫૦% વિસ્તાર (૧૦૦૦ લાખ હેક્ટર) ખેતી લાયક છે. રાજ્યમાં કુલ ૪૮.૯૬ લાખ ખેડૂતો છે, જેમની વચ્ચે આ જમીન વહેંચાયેલી છે. કુલ ખેડૂતોમાંથી ૨૯.૨૫% ખેડૂતો નાના ખેડૂત છે અને ૩૭.૬૫% સીમાંત ખેડૂતો છે. માત્ર ૧% ખેડૂતો પાસે મોટા કદનાં (એટલે કે ચાર હેક્ટરથી મોટાં) ખેતરો છે. આમ જુઓ તો માથાદીઠ જમીન માલિકીનું કદ ૨ હેક્ટરથી સહેજ જ વધારે છે. લગભગ ૫૦% જેટલી જમીનમાં વાણિજ્યિક પાકોમાં જેવા કે કપાસ, મગફળી, એરંડા વગેરેની ખેતી થાય છે. બાગાયત ખેતી હેઠળનો વિસ્તાર વધ્યો છે. બટાકા અને ડુંગળી બંનેમાં હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદનમાં ગુજરાત મોખરે છે. નવું બિયારણ, ખાતર કે ખેત પદ્ધતિ અપનાવવા ખેડૂત તત્પર હોય છે. એનામાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ગુણો પણ છે. ખેતીને ટેકારૂપ એવી દૂધની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં આદર્શ રીતે પ્રસ્થાપિત થઈ છે. સહકારી ડેરીઓએ ખેડૂતની આવકમાં સ્થિરતા લાવવામાં અને એને આર્થિક ટેકો/સલામતી પૂરી પાડવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

સરકારનો દાવો છે કે એ ખેડૂતો માટે એ અનેકવિધ યોજનાઓ છે. જે એમને જુદી જુદી રીતે મદદ કરે છે. નર્મદા યોજના પૂરી થતાં સિંચાઈ વધી છે. પણ નર્મદા યોજના કાર્યરત થયા પછી પણ માત્ર ૪૫% ખેતીને સિંચાઈની સુવિધા મળે છે. સિંચાઈ માટેના પાણીના ભાવમાં દર વર્ષે ૭.૫% ના દરે વધારો થયો છે. સિંચાઈ માટે વપરાતી વીજળી સરકારના તમામ દાવા છતાં ખેડૂતોને માત્ર ૮ કલાક માટે મળે છે, જે અગાઉ ૧૪ કલાક મળતી હતી અને તે પણ અધરાતે-મધરાતે, ખાતર, બિયારણ પર સબસીડી ઘટાડવા તરફ અર્થતંત્ર જઈ રહ્યું છે. સબસીડીને વ્યાપારીકરણમાં અવરોધરૂપ મનાય છે. સરકારે બીજી પણ કેટલીક પહેલ કરી છે, જેમ કે ખેડૂતોને Soil Health Card આપ્યા છે. પણ અનુભવે જણાયું છે કે આ કાર્ડ માત્ર તિજોરી કે પેટીમાં મૂકી દેવાનો દસ્તાવેજ બની ગયો છે. માંડ ૪૦ ટકા ખેડૂતો પાસે આવું કાર્ડ છે અને એમાંથી ૧% લોકો એનો ઉપયોગ કરે છે. આ માટે આંશિક રીતે ખેડૂતની નિરાશા અને અજ્ઞાનતા જવાબદાર છે. પણ હકીકત એ પણ છે કે ખેડૂતને હેલ્થ કાર્ડ પ્રમાણે ખેતી કરવા માટે જરૂરી વધારાના મૂડી રોકાણની વ્યવસ્થા નથી ! ભાવોના ઉતાર-ચઢાવે એમને બરબાદ કર્યા છે. I khedut portal બન્યું છે. ૪૦% ખેડૂતો એ એના પર પોતાનું નામ નોંધાવ્યું છે, પણ ૧૦% ગામડાઓમાં જ એને વાપરવાની સુવિધા છે. આજે પણ અરજીઓ કરવા માટે તાલુકા કે જિલ્લા કચેરીએ જવું પડે છે.

કૃષિરથ દ્વારા સરકાર ખેડૂતો સુધી નવી ટેકનોલોજીનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી કરે છે, પણ કૃષિ રથ પહેલા ગામેગામે જતો, પછી તાલુકા મથકે જવા માંડ્યો અને છેલ્લાં ૨ વર્ષથી તે માત્ર જિલ્લા મથકે જાય છે, જ્યાં નાના અને સીમાંત ખેડૂતો મોટાભાગે પહોંચતા નથી.

કૃષિ પાક વીમો અને પાકધિરાણ બંને કાર્યક્રમો પણ અધૂરા છે. રૂ. ૩ લાખ સુધીની લોન પર સરકાર વ્યાજની સબસીડી આપે છે પણ એનો લાભ મોટા અને મધ્યમ ખેડૂતો જ લે છે. મોટા ખેડૂતોના ૫૦% ખેડૂતો આવી લોન મેળવે છે પણ નાના અને સીમાંત ખેડૂતોમાં આ પ્રમાણ અત્યંત ઓછું છે. આ લોનના કાર્યક્રમને નાના ખેડૂતો સુધી પહોંચાડવાની જરૂર છે અને એ માટે બેંકોએ આગળ આવવું પડે. પણ ખાનગીકરણના આ પ્રવાહમાં એ કેવી રીતે ગોઠવાશે એ સવાલ છે. પાક વીમા યોજના તો એથી પણ ઓછા ખેડૂતો સુધી પહોંચી છે. કારણ આખી યોજના ખેડૂતોને આર્થિક રીતે પોષાય એવી જ નથી ! જિલ્લા કક્ષાએ પાકની નિષ્ફળતા આકારાય છે તે ઘણા ખરા કિસ્સામાં સ્થાનિક કરતાં અલગ હોય છે અને તેથી પાક નિષ્ફળ જવા છતાં ખેડૂતને વિમો મળતો નથી.

(અનુસંધાન પૃ.૨૭ પર...)

યાત્રાપથ

● પ્રકાશક ●	ક્રમની કેડીએ...	ક્રમ વિષય	પૃષ્ઠ
ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘ	૧. સંપાદકીય		૧
'યાત્રાપથ' દર જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબરની ૧૫ તારીખે રવાના કરાય છે. તા. ૨૦ સુધીમાં જો અંક ન મળે તો કાર્યાલયના સરનામે જાણ કરશો.	૨. શાંતિની સંસ્કૃતિ તરફ		૪
	૩. ભારત સિત્તેરમાં વર્ષે : જાહેર માધ્યમો સામેના પડકારો		૯
	૪. પ્રવૃત્તિ સરિતા		
	૪.૧ વાચન શિબિર		૧૭
	૪.૨ યુવા શિબિર - ૨૦૧૮		૧૮
	૪.૩ મુંબઈની શાળાનાં બાળકો અમદાવાદમાં		૧૯
	૪.૪ સંયુક્ત સેવક વિકાસ કાર્યક્રમ (JSDP) : નિયામકોની બેઠક		૧૯
	૫. સમુદાય શિક્ષણમાં અવનવું		
	૫.૧ આંતર કોલેજ વક્તૃત્વ સ્પર્ધા ૨૦૧૮		૨૦
	૫.૨ Confina - VI ની પરિષદ		૨૧
	૫.૩ પ્રાથમિક સાક્ષરતા મૂલ્યાંકન કસોટી		૨૨
	૫.૪ આંતર કોલેજ નિબંધ સ્પર્ધા ૨૦૧૮		૨૨
	૫.૫ ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યાંકો - રાજ્ય સ્તરીય કાર્યશાળા		૨૩
	૬. પુસ્તક પરિચય		૨૫
	૭. આગામી કાર્યક્રમો		૨૬
	ભૂલસુધાર		
	ગત યાત્રાપથના પાન નં.૩ ઉપર અનુક્રમણિકાની નીચે અપાયેલ અવતરણમાં લેખકનું નામ જ્યોર્જ વોર્શીંગ્ટન વાંચવું. ભૂલ માટે સંપાદક ક્ષમા માંગે છે.		
● કાર્યાલય ●			
ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘ સમુદાય શિક્ષણ ભવન ઓફ આશ્રમરોડ, નવજીવન પ્રેસ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪ ફોન : ૦૭૯-૨૭૫૪૩૧૭૪ ૦૭૯-૨૭૫૪૨૩૭૫ Email : iscehouse@gmail.com			
વાચકોને : આપના પ્રતિભાવો અને કાર્યક્રમોની વિગતો જો મોકલશો તો આભારી થઈશું.			
મુદ્રક : અર્થ કોમ્પ્યુટર ૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્સ, સી. યુ. શાહ કોલેજ પાસે, ઈન્કમટેક્સ, અમદાવાદ-૧૪ મો. ૯૩૨૭૦૩૬૪૧૪ Subject to Ahmedabad Jurisdiction			

૨. શાંતિની સંસ્કૃતિ તરફ

- પ્રા. રામલાલ પરીખ

૧. આખરે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે ૧૯૮૬ના વર્ષને શાંતિના વર્ષ તરીકે જાહેર કર્યું. મોડા મોડા પણ હિંસા, સંઘર્ષ અને શાંતિના વિરોધી પરિબલોમાંથી માનવજાતને ઉગારવાની વિશ્વને આનાથી એક તક મળી છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના યુદ્ધને રોકવાના ઘણા સઘન પ્રયાસો છતાં, આપણે સતત યુદ્ધના અને વિનાશના ભયમાં જીવીએ છીએ. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના શાંતિના પ્રયાસોને નજર અંદાજ કરી આપણે ભય અને ટેન્શન સાથે જીવીએ છીએ. શાંતિનું ભવિષ્ય તો હવામાં અધર જ લટકે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં અણુશસ્ત્રોમાં બેરોકટોક વધારો થઈ રહ્યો છે, જેને પરિણામે શસ્ત્રોના ઢગલા સર્જતા જાય છે.

૨. આર્થિક અસમાનતા આપણે સમજી શકીએ એ કરતાં ઘણી વધારે વધી છે. વિશ્વના બધા જ ભાગોમાં હુલ્લડો થયાં છે. લોકો બેબાકળા થયા છે. હિંસા અને અશાંતિ બધે જ વાતાવરણને ડહોળતા જાય છે. ૧૯૪૫થી આજ સુધી કદાચ એક પણ દિવસ યુદ્ધ વગર પસાર થયો નથી. નાનાં નાનાં યુદ્ધોએ વિશ્વને ઘેરી લીધું છે. આ ખરેખર ગંભીર પરિસ્થિતિ છે. ઉપર ઉપરથી જોતા આ પરિસ્થિતિમાં સ્થિર અને ટકાઉ શાંતિની સંભાવનાઓ ઘણી ઓછી દેખાય છે, પણ જો આપણે ઊંડા ઊતરીએ તો વિશ્વભરની સરકારો અને લોકોનો શાંતિ પ્રસ્થાપનામાં રસ વધ્યો છે, જેને લીધે શાંતિ એ માત્ર અસંભવ આદર્શને બદલે માનવજાત પહોંચી શકે એવી સંભાવના તરીકે સ્વીકારાતી જાય છે. આ એક આદર્શ જ નથી, આપણી જરૂરિયાત પણ છે. આ જરૂરિયાતને હાંસલ કરવા માટે લોકોએ અટક્યા વગર અવિરત શાંતિ માટે કામ કરવું પડશે.

૩. એ સાચું છે કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે આવનાર પેઢીઓ ને યુદ્ધના અભિશાપમાંથી બચાવવાનો જોરદાર સંકલ્પ કર્યો છે પણ બીજી બાજુ સત્ય દેશોની કેટલીક સરકારો અણુશસ્ત્રોના જથ્થામાં વધારો કરીને શાંતિની સંભાવનાઓ ઘટાડી રહી છે અને માનવજાત અને સમગ્ર પૃથ્વીના વિનાશ તરફ આપણને ધકેલી રહી છે. આપણે માનવજાત તરીકે આ એક મોટા કોયડાનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ મોટા યુદ્ધને રોકવા અને અણુશસ્ત્રોની હોનારતમાંથી વિશ્વને બચાવવા મથી રહ્યું છે. પણ વિશ્વના જુદા જુદા દેશોના લોકો પર આધાર રાખવાના બદલે એ સત્ય દેશોની સરકારો પર ૧૯૮૪માં દક્ષિણ કોરીઆના સિઓલ સ્થિત ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ પીસ સ્ટડીઝ દ્વારા આયોજિત 'વિશ્વશાંતિ' પર ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં આપેલ પ્રવચન.

વધુ પડતો આધાર રાખવાનું વલણ ધરાવે છે. આ વલણ શાંતિની સંસ્કૃતિ તરફ જવાના આપણા પ્રયાસોમાં મોટી રુકાવટ બની જાય છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે એના સભ્ય દેશોની સ્વતંત્રતા અને સાર્વભૌમને પૂરેપૂરાં જાળવવા જોઈએ અને એમાં કોઈ પણ પ્રકારની દખલ ન કરવાની પોતાની નીતિને વળગી રહેવું જોઈએ. સાથે સાથે લોક ભાગીદારીથી શાંતિની સંસ્કૃતિ તરફ કઈ રીતે જવાય એ બાબતે શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી પણ એણે લેવી જોઈએ.

૪. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે બિનસરકારી સંસ્થાઓ સાથે ગાઢો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કર્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે અપનાવેલ કાર્યપ્રણાલિમાં આ એક મોટી પહેલ છે પણ હજી સુધી તો બિનસરકારી સંસ્થાઓની સામેલગીરી એકદમ બહારની અને એડહોક રહી છે. બિનસરકારી સંસ્થાઓ વૈશ્વિક શાંતિ સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ વિકાસ માટે લોકો વચ્ચે જઈ કામ કરે છે. પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સમગ્ર વ્યવસ્થામાં એને જોઈએ એટલી જગા મળી નથી. બિનસરકારી સંસ્થાઓના આ ક્ષેત્રના પ્રયાસો અપૂરતા હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય સરહદોને પાર કરતી લોકો અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ વચ્ચેની એ એક માત્ર કડી છે. જે સંસ્થાઓ શાંતિના લક્ષ્ય અને જીવનપદ્ધતિને વરેલી હોય તેની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ સુધી વધારે પહોંચ હોવી જોઈએ, જેથી કરીને તે રાષ્ટ્રસંઘની વિચારપ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરી શકે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ જેવી સંસ્થા કે જેનું ધ્યેય જ શાંતિને ટકાવવાનું છે, તેણે જે શાંતિના તત્ત્વજ્ઞાનને અને જીવનપદ્ધતિને વ્યક્તિગત કે સામાજિક રીતે વરેલા છે, તેઓની સાથેના સંબંધોમાં વધારે ખુલ્લાપણું રાખવું જોઈએ. મહાત્મા ગાંધી કહે છે તેમ ‘શાંતિનો રાહ માત્ર શાંતિમાં જ છે.’ યુદ્ધની સંસ્કૃતિમાંથી બહાર નીકળવામાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કેટલું સફળ થશે તેનો આધાર તે કેટલા અંશે હિંસાનાં કારણોને અંગત, રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં નાબૂદ કરી શકે છે તેના પર છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની મજબૂતીનો આધાર એના મૂળમાં રહેલ નીતિમત્તા અને મૂલ્યો પર હોવો જોઈએ, નહિ કે કાયદાકીય કે ટેકિનકલ માળખા પર.

૫. જો શાંતિનો પાયો તૃણમૂલ કક્ષાએ ન બંધાયો હોય તો શાંતિ આવે કઈ રીતે ! સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે શાંતિને જાળવી રાખવા ઉપરાંત શાંતિના યજ્ઞતર માટે વિશેષ પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ. શાંતિનું યજ્ઞતર આ અર્થમાં સમુદાયોનું ઘડતર છે. આ કામ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજોના માળખામાં રહીને કરવું જોઈએ. ‘વિચારો વિશ્વને વાટે, આચરો ઘર આંગણે’નું સૂત્ર આ પ્રક્રિયામાં આપણું માર્ગદર્શક બની શકે.

૬. આ સંદર્ભમાં શાંતિ એટલે કે અહિંસક, સામાજિક બદલાવ કે

પરિવર્તનને શક્ય બનાવવામાં શિક્ષણની ભૂમિકા મહત્વની છે. આ અર્થમાં શાંતિના શિક્ષણને શાંતિમય અને અહિંસક સમાજ સ્થાપવાના એક સાધન તરીકે જોવાવું જોઈએ. શિક્ષણ હિંસા, અસમાનતા અને શોષણને વશ ન થવું જોઈએ. શિક્ષણ જીર્ણોદ્ધાર વર્તમાનને જ સતત ઘૂંટનાર પ્રક્રિયા નથી, પણ એ ભવિષ્યોન્મુખી પ્રક્રિયા છે. એનું કામ પ્રવર્તમાન સમાજને ભવિષ્યના સમાજ સાથે એવી રીતે જોડાવાનું છે કે પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થામાં જરૂરી પરિવર્તન શાંતિપૂર્ણ રીતે આવે અને એ સર્વસમાવેશક બને. વિશ્વશાંતિ હાંસલ કરવામાં, આ સંદર્ભમાં શાંતિ શિક્ષણની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે.

૭. પણ શિક્ષણ આ ભૂમિકા ત્યારે જ ભજવી શકે જ્યારે એ વ્યક્તિ બૌદ્ધિક, શારીરિક અને આત્મિક ક્ષમતાઓને એકરાગ કરી શકે. ગાંધીજીની પાયાની કેળવણીનો ખ્યાલ હાથ, હૃદય, મગજને સમાજસેવા અર્થે એકરાગ કરવા પર ભાર મૂકે છે. નૂતન સમાજની રચના માટે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરતાં શાંતિના શિક્ષણના પાયામાં પણ આ ત્રણ ‘એચ’ની વાત હોવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં શિક્ષણ નવાં મૂલ્યો અને નવા પ્રકારના જીવનની તરેહ સાથે સમુદાય શિક્ષણનું સ્વરૂપ લેશે. શિક્ષણ વ્યવસ્થા આ પ્રક્રિયામાં બીજા ક્ષેત્રની માત્ર પ્રશાસક વ્યવસ્થા નહીં બની રહે, પણ નૂતન સમાજ રચનાનું બળ બની રહેશે.

૮. આમ શાંતિનું શિક્ષણ એ માત્ર સામાજિક વિજ્ઞાનોની કોઈ શાળા નહીં બની રહે પણ તે નૂતન સમાજ માટેની બૌદ્ધિકોની ચળવળ બની રહેશે. શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને સમાજવિજ્ઞાનના સંશોધકો માટે એ ખૂબ જ જરૂરી છે કે તેઓ હિંસા અને શોષણની પકડમાં વિકસેલા પ્રવર્તમાન શિક્ષણના માળખામાં બદલાવ લાવે.

૯. આવી પ્રક્રિયા ટિપાઈ ટિપાઈને પણ જીવનકેન્દ્રી અને જીવનપર્યંત બનવી જોઈએ. એ સમુદાય આધારિત અને સમુદાયકેન્દ્રી હોવી જોઈએ. એ સ્થાનિક હોવી જોઈએ, પણ સંકીર્ણ નહીં. એ વૈશ્વિક હોવી જોઈએ, પણ એનાં મૂળ તૃણમૂલ કક્ષામાં રહેવા જોઈએ. આ સંજોગોમાં શિક્ષણ અને સમુદાય અભિન્ન બની જશે. સમુદાય પોતે જ આ પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતો થઈ જશે.

૧૦. પરિવર્તનની પ્રક્રિયા હંમેશાં પ્રત્યાઘાતી કે બિનસરકારી હોય તે જરૂરી નથી. તે વિધેયાત્મક નવ ઘડતરની પણ હોઈ શકે. મહાત્મા ગાંધીએ વૈકલ્પિક સમાજના પાયારૂપ રચનાત્મક કાર્યક્રમોની મદદથી કોઈપણ પ્રકારની હિંસા કર્યા વગર જૂનાં સામાજિક મૂલ્યોનો ઢાસ કર્યો. શાંતિ માટેનું કોઈપણ શિક્ષણ એ પુસ્તકકેન્દ્રી હોવાના બદલે કાર્યકેન્દ્રી હોવું જોઈએ. એમાં પુસ્તકો હશે, ભિન્ન ભિન્ન વિચારોનું જ્ઞાન, કૌશલ્યો પણ સાથે સાથે શ્રમના ગૌરવ આધારિત સામાજિક નવ ઘડતરનો કાર્યક્રમ પણ હશે.

૧૧. વિશ્વશાંતિ પ્રત્યેનો સમગ્રલક્ષી અભિગમ તૃણમૂલ સ્તરે થતા પ્રયાસોને ઓછું મહત્વ આપે છે. આ સમજિલક્ષી અભિગમ વ્યક્તિલક્ષી અભિગમ સાથે સમરસ થતો નથી. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે તૃણમૂલ કક્ષાએ જ્યાં સુધી સમુદાયોમાં નવો સમાજ નહીં રચાય, ત્યાં સુધી નવી વિશ્વ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી શકશે નહીં. એ સાચું છે કે તૃણમૂલ કક્ષાએ પણ વૈશ્વિક અભિગમની આવશ્યકતા છે. પણ એ અભિગમ એમના આગળ વધવાના પ્રયાસોમાંથી વિકસેલો હોવો જોઈએ, ન કે વૈશ્વિક વ્યવસ્થામાં તૈયાર કરેલા કોઈ સમજિલક્ષી ખ્યાલમાંથી. નવો વૈશ્વિક સમાજ નહીં બને, ત્યાં સુધી વિશ્વશાંતિ નહીં આવે અને નવો વૈશ્વિક સમાજ માત્ર ઉપરથી નહીં બની શકે. એને ધીરજ અને ખંતથી નીચેથી જ (તૃણમૂલકક્ષાએથી) વિકસાવવો પડશે.

૧૨. સામાજિક સ્વનિર્ભરતા પર નવા સમાજની રચના થશે. જે સમુદાયો પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં સ્વનિર્ભરતા હાંસલ કરવામાં સફળ થયા હશે તે જ આ દિશામાં આગળ વધી શકશે. આ નવા સમાજના આર્થિક પાયામાં 'જરૂરિયાત' હશે અને 'લોભ' નહીં હોય. મહાત્મા ગાંધી કહેતા કે આ વિશ્વ પાસે બધાની જરૂરિયાતો સંતોષવા પૂરતાં સાધનો છે, પણ કોઈના લોભને સંતોષવા માટે નથી. પ્રવર્તમાન વિશ્વ ત્રિભેટે ઊભું છે. એણે નિર્ણય કરવો પડશે. વ્યવસ્થામાં ખલેલ પહોંચવાના ડરથી જ અત્યાર સુધી નિર્ણય લેવામાં આપણે મોડું કર્યું છે. નવી સમાજ રચના ચોક્કસપણે પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થામાં ખલેલ પહોંચાડશે, પણ જો વિશ્વ શાંતિ હાંસલ કરવી હશે તો આ ખલેલ સહન કર્યા વગર છૂટકો નથી.

૧૩. મહાત્મા ગાંધીએ એમનાં જીવન, વિચાર અને કાર્યો દ્વારા એ સાબિત કર્યું છે કે પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાને બદલીને શોષણવિહીન નવો સમાજ કોઈ પણ યુદ્ધ કે, હિંસા વિના પણ અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે. જીવનના દરેક તબક્કે અહિંસક સાધનોને વળગી રહીએ તો અહિંસક સમાજ શક્ય છે અને વ્યવહારુ પણ છે. અહિંસા એટલે શોષણનો અભાવ, હિંસા અને કોઈ પણ સ્વરૂપની કોઈપણ ક્ષેત્રે રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક ક્ષેત્રે અસમાનતાનો અભાવ, એમ સમજવું પડે. અહિંસાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાની આ વાત નથી પણ અહિંસાને ધ્યેય તરીકે, જીવનની એક તરાહ તરીકે સમગ્રપણે પ્રસ્થાપિત કરવાની આ વાત છે. અહિંસામાં સાધ્ય અને સાધન, વસ્તુ અને પદ્ધતિ અવિભાજ્ય છે અને એકબીજા સાથે પૂર્ણ સંવાદિતાથી જોડાયેલા છે. એ વૈયક્તિક છે અને સામુદાયિક પણ છે. એ બદલાવનું સાધન છે, અને સમાજ વ્યવસ્થાનું સાધ્ય પણ છે. એ શોષણનાં મૂલ્યોનો નાશ કરે છે, પણ માણસ અને ભૌતિક પદાર્થોનો નહિ. એ રચનાત્મક અને સર્જનાત્મક કાર્યક્રમ છે.

૧૪. આમ નૂતન સમાજ અહિંસક સમાજ વ્યવસ્થા પર રચાશે કે જ્યાં યુદ્ધ અનાવશ્યક છે. પણ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા પણ અસંગત અને અનાવશ્યક છે. શાંતિ અને અહિંસા અવિભાજ્ય છે. અહિંસા વગર શાંતિ મળી શકે, પણ તે ટૂંકાગાળાની હોય છે. જ્યારે અહિંસા તો સ્થાયી છે. હિંસા કેન્સરના રોગ જેવી છે. વધારે હોય કે ઓછી પણ સમગ્ર સમાજના પોતને શીર્ષવીર્ણ કરવાની એની તાકાતને ઓછી આંકી શકાય નહીં. હિંસા કોઈપણ માત્રામાં નાની કે મોટી એ ખંડનાત્મક અને વિનાશકારી હોય છે. આપણે નક્કી કરવાનું છે કે આપણે શાંતિ અને અહિંસાનાં મૂલ્યોને એની સમગ્રતામાં અંતિમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવા માંગીએ છે, કે અત્યારની, યુદ્ધો અને હિંસક સંઘર્ષોથી ભરેલી પ્રવર્તમાન સમાજ વ્યવસ્થામાં જ સંતોષ માનવા માંગીએ છીએ? હિંસા કોઈપણ સ્વરૂપે, વિનાશ અને વિકૃતિની જનક છે.

૧૫. મહાત્મા ગાંધીની શતાબ્દીની ઉજવણી ટાણે સ્થપાયેલ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના શાંતિ સંશોધન કેન્દ્રનાં તાલીમો અને સંશોધનોમાં શાંતિ અને અહિંસા પર આધારિત સમાજનાં મૂલ્યો વણી લેવામાં આવ્યા છે. અહીં શાંતિ અને અહિંસાને અવિભાજ્ય માનીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એનું મુખ્ય કામ એવી તમામ સંસ્થાઓ કે જે શાંતિને વરેલી છે અને જીવનના દરેક તબક્કે વિશ્વશાંતિ યાદે છે એમની સાથે સહયોગથી કામ કરવાનું છે. એ માને છે કે વિશ્વશાંતિના પાયા પર ઊભેલ નૂતન સમાજ માટે જીવનતરાહ અને વલણોમાં જે પરિવર્તન જરૂરી છે, તે માત્ર શાંતિ શિક્ષણથી લાવી શકાય. ગાંધીજીના નીચે દર્શાવેલ શાંતિના ખ્યાલને મૂર્તિમંત કરવા આ કેન્દ્ર મથશે.

'કાયમી શાંતિની સંભાવનાઓનો જે ઈન્કાર કરે છે તે માનવ સ્વભાવમાં રહેલા ઈશ્વરી તત્ત્વનો પણ ઈન્કાર કરે છે. અત્યાર સુધી વિશ્વશાંતિ માટેના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા એનું કારણ જે લોકો એને માટે મથતાં હતાં, એમના પ્રયાસોમાં પૂરતું ગાંભીર્ય ન હતું. આ એક રસાયણિક પ્રક્રિયા છે જેમાં જેટલાં રસાયણોની જરૂર હોય તે બધાં જ જો સૂચવેલ માત્રામાં ન લેવાય તો પરિણામ મળતું નથી. શાંતિ પણ જ્યાં સુધી એની બધી પૂર્વશરતોનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થવાની નથી. વિશ્વના સ્વીકૃત નેતાઓ જેમનો વિનાશક શસ્ત્રો પર અંકુશ છે, તે સંપૂર્ણ રીતે આ શસ્ત્રોનો નાશ કરે તો જ કાયમી શાંતિને સ્થાપી શકાય, પણ જ્યાં સુધી વિશ્વનેતાઓ પોતાના સામ્રાજ્યવાદી ખ્યાલોમાંથી બહાર નહીં આવે, ત્યાં સુધી શાંતિ હાંસલ કરવાનું અશક્ય લાગે છે તે જ રીતે જ્યાં સુધી મોટા દેશો હરીફાઈનો નાશ કરવા, જરૂરિયાતોમાં ઘટાડો કરવા અને એમની ભૌતિક સંપત્તિમાં વધારો ન કરવા સંમત ન થાય ત્યાં સુધી વિશ્વશાંતિ સંભવ નથી.'

૩. ભારત સિત્તેરમા વર્ષે : જાહેર માધ્યમો સામેના પડકારો*

- શ્રીમતી મૃણાલ પાંડે

ચલિત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના શોધક શ્રી ગુટેનબર્ગ (૧૩૮૫-૧૪૬૮)થી શરૂ કરીને તે ફેસબુકના શોધક, શ્રી ઝુકરબર્ક સુધીના સમયગાળામાં સમગ્ર વિશ્વનાં, (ભારત સહિતનાં) માધ્યમોમાં એક મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે. છાપાના સમાચાર એકત્ર કરવાની, એને પ્રસારિત કરવાની, પત્રકારોને પસંદ કરવાની અને અંતે વેચાણ અને જાહેરાતો દ્વારા પૈસા ભેગા કરવાની જૂની પદ્ધતિઓ અને આદર્શો આજે ઉત્તમ સમાચાર આપતાં માધ્યમોમાં પણ ચલાણમાં નથી. અલબત્ત ભારતમાં પ્રિન્ટ મીડિયાનું બજાર આજે પણ પશ્ચિમી દેશો કરતા સારી સ્થિતિમાં છે એવું લાગે છે, પણ આપણે એ સ્વીકારવું પડશે કે જેમ વિકિપીડિયાએ બધા એન્સાઈક્લોપીડિયાને બાજુએ મૂકી દીધા છે તેમ આ નવાં માધ્યમો જેને કે પાંચમી સંપત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ટૂંક સમયમાં જ આ જૂનાં પ્રિન્ટ માધ્યમોને ખસેડી એની જગ્યાએ પોતાને પ્રસ્થાપિત કરી દેશે. અંગ્રેજીમાં બહાર પડતાં છાપાંઓના તથા અંગ્રેજી ચેનલોના ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે અને આથી જાહેરાતોમાંથી મળતી આવકોમાં પણ ઘટાડો થતો જોવા મળ્યો છે.

આ વર્ષે ૭મી ઓક્ટોબરે, વિશ્વના સૌથી મોટા પ્રકાશક ન્યૂઝ કોર્પ દ્વારા વોલ સ્ટ્રીટ જર્નલની યુરોપિયન અને એશિયન દેશોની આવૃત્તિ બંધ કરાઈ ત્યારે તેમણે આના માટે બે કારણો જવાબદાર ગણાવ્યા હતાં.

૧. સંપાદકીય માળખાની પુનર્રચનાની આવશ્યકતા

૨. ઘટતી જતી આવકો.

આનાથી વધારે સ્પષ્ટ બીજું શું હોઈ શકે ! વધતા જતા ખર્ચ અને અચાનક રોકી ન શકાય એવા દરે વધતાં digital mediaના પ્રસારણ વચ્ચે સંઘર્ષ કરતા બધાને માટે digital અને પ્રિન્ટ મીડિયા બંનેમાં એકી સાથે પગ રાખવો અનિવાર્ય બની ગયો છે, પણ આ કરવું એટલું સહેલું નથી.

માધ્યમો સામેનો પહેલો પડકાર, એ ઈન્ટરનેટ છે. એણે બધા પ્રકારના નવાં માધ્યમોને પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડ્યું છે. વિશ્વવ્યાપી વેબના સંશોધક શ્રી ટીમ-બર્નરલીએ કહ્યું છે કે તેઓ એમની આ શોધના ભાવિ બાબતે ખૂબ ચિંતિત

* સંસ્થાના સ્થાપક પ્રમુખ સ્વ. રામલાલભાઈની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તા.૨૧-૧૧-૧૭ના રોજ અમદાવાદ મેનેજમેન્ટ એસોસિએશનના સભાખંડમાં શ્રીમતી મૃણાલ પાંડેએ આપેલ ૧૮માં સ્મૃતિવ્યાખ્યાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

છે. (નેટ ન્યુટ્રાલિટી, ચારે બાજુથી ખોટા સમાચારોનું ફટી નીકળવું અને વેબના આધારે વધતા જતા વૈચારિક ધ્રુવીકરણને લીધે) એ લખે છે કે ‘હું હજી આશાવાદી છું પણ એવો આશાવાદી કે જે ટેકરીની ટોચ પર ઊભો છે અને જેના ચહેરા પર તોફાની પવનો થાપટ લગાવી રહ્યા છે અને એ વાડને વળગીને લટકી રહ્યો છે.’ આપણને દેશ, વિશ્વ કે વ્યક્તિ વિશેના જે સમાચારો પ્રિન્ટ કે ઈ-માધ્યમોમાંથી મળે છે એની વિશ્વસનીયતા અને શૈક્ષણિક ગુણવત્તા માણસો નથી ચકાસતા પણ કોઈક યાંત્રિક અદૃશ્ય ગણતરીઓથી (Algorithm) ચકાસાય છે. દિવસે દિવસે ઈરાદાપૂર્વકના ડિજિટલ manipulations કરવાની સંભાવનાઓ વધતી જાય છે. આપના કમ્પ્યુટર પર આવેલ જાત જાતની ટેબ લોકશાહી વ્યવસ્થામાં ક્યાંક અભિશાપ તો ક્યાંક વરદાન બંને લઈ આવે છે.

માધ્યમોના નવા વપરાશકર્તાઓને એમના ટેબલેટ, લેપટોપ, ફોન વગેરે પર ઈન્ટરનેટ દ્વારા બિનછપાયેલ, માંગો કે તરત મળે એવી ૨૪x૭ની ઓનલાઈન સેવાઓ જોઈએ છે. એમની માધ્યમોની પસંદગી ત્રણ બાબતો પર આધારિત છે - સુવાહ્યતા, ગતિશીલતા તેમજ પોતાની પસંદગી પ્રમાણેના વ્યક્તિગત ધોરણે સમાચારો મેળવવાની સંભાવના. આ બધામાં દરેક માહિતીને માટે ખૂબ વિચારીને નિશ્ચિત જગા ફાળવવાની હોય, વ્યાવસાયિક તાલીમ લીધેલા કુશળ પત્રકારો દ્વારા માધ્યમો ચાલતા હોય, સમાચારો પ્રસારિત કરવા માટેની એક લાંબી પ્રક્રિયા હોય, દરેક માહિતી એકત્ર કરવા માટે ખૂબ મહેનત લેવાતી હોય અને એ માહિતીને જાહેરમાં મૂકતાં પહેલાં એની ખરાઈ કરવાની હોય એવી જૂની પ્રથાઓ ક્યાંથી ચાલે ? જૂના વખતની, માધ્યમોના રેટિંગ નક્કી કરવાની પદ્ધતિ કે જેમાં ઓડિટ બ્યુરો દ્વારા પ્રકાશિત થતા પ્રિન્ટ માધ્યમોના સરક્યુલેશનના આંકડા અને ટીઆરપીનો (ટેલિવિઝન રેટિંગ પોઈન્ટ્સ) ઉપયોગ થતો હતો તે આજે શું નવા ગ્રાહકોને આકર્ષી શકશે અને માધ્યમોની આવકને વધારી શકશે? આનો જવાબ ‘ના’ છે. નવી ધંધાકીય પદ્ધતિ આનાથી સાવ જુદી છે. વ્યાવસાયિક મોબાઈલ, સ્માર્ટ ફોન અને સામાજિક માધ્યમો પહેલાં તો વ્યક્તિગત પસંદગીના આધારે માહિતીને નાના ટુકડાઓમાં વહેંચે છે અને પછી તેને બજારના પરિબળો સાથે અને નફાકારકતાના રસ્તે જતા મુખ્યપ્રવાહ સાથે જોડી દે છે. આથી મુખ્ય પ્રવાહનાં માધ્યમો સામેનો મોટામાં મોટો પડકાર ‘ટીમ લી’ કહે છે તેમ ઈન્ટરનેટના અંધારા ઊંડાણમાંથી ઊભો થાય છે. અહીં રોમાંચક ખોટા સમાચારો સાચા સમાચારોને બાજુએ મૂકી દે છે. અગણિત લોકો ખોટા સમાચારો શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચે છે. એ જૂની કહેવતને સાચી પડતી જાય છે કે નવું નાણું હંમેશાં જૂના નાણાને

ચલણમાંથી બહાર ફેંકી દે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં મોટા ભાગના કોર્પોરેટ ક્ષેત્રના ખેલંદાઓ લોકોને મૂર્ખ બનાવવા અને મતદારોમાં ભાગલા પડાવવા જૂઠા સમાચારો પેદા કરનારને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને પોતાના હરીફની અને મુખ્ય પ્રવાહનાં માધ્યમોની પ્રતિભાને ઇન્ન વિચિત્ર કરે છે. ખોટા સમાચારોની સાઈટ માત્ર તોફાની કિશોરોના વપરાશ પૂરતી જ મર્યાદિત છે એવું નથી, પણ ટેકનોલોજીના નિષ્ણાતો એમાં પડ્યા છે, જે ઘણી સાઈટ પર અગત્યની જાહેર માહિતીને બ્લોક કરી શકે છે અને એની જગાએ છેડછાડ કરેલા વીડિયો અને ઓડિયો મૂકી શકે છે. ઈન્ટરનેટનું આ અન્ડરવર્લ્ડ હવે તો નફાકારક ધંધાનું એક મોડેલ બની ગયું છે, જેનું કામ ખોટા સમાચારો બનાવવાનું અને તેને નેટ પર પ્રસારિત કરવાનું છે, છેડછાડ કરેલ ફોટાઓ મૂકવાનું અને સાયબર સ્પેસમાંથી કેટલીક માહિતી કાઢી નાખવાની સેવાઓ આપવાનું છે. અમેરિકાના સંશોધકોએ ૨૮૦૦ આવી ખોટી સાઈટ્સ શોધી છે, જે સત્તાવાર સમાચાર એજન્સીઓની વેબસાઈટની મરામત કરવાના નામે એમના web address લઈને નકલી સાઈટ બનાવે છે. આવાં સાધનોનો રાજકીય આંદોલનોમાં વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. વિશ્વના તમામ મોટા લોકશાહી દેશો માટે, પ્રજા માટે અને મુખ્ય પ્રવાહનાં માધ્યમો માટે આ ખોટી ચિંતાનો વિષય બન્યો છે. સાયબર વિશ્વમાં ખોટી માહિતીની સંભાવનાઓ વર્ષોથી હતી જ, પણ આજે તો જે ઝડપે ખોટી વાતો ફેલાય છે અને વાયરલ થાય છે તે નવાઈ પમાડે તેવી છે.

આથી સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું મીડીયાએ વિદ્વાનોએ કલેર વાર્ડન (Claire Wardle) અને હુસેન દેરાકાશન (Hossein Derakshan) જેને માહિતીનું પ્રદૂષણ કહે છે તેની સાથે જ જીવવાનું છે કે એણે પોતાની મૂળભૂત ક્ષમતાઓને બચાવી અને આ અનુસત્યના જગતમાં વાયકોને અજ્ઞાનતામાંથી બહાર કાઢી તેમનામાં ડહાપણ આવે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની છે?

રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે બધા એ વાત સાથે સહમત છીએ કે પૈસાના જોરે ઊભા થયેલા ખોટા સમાચારો અને ખોટી મશ્કરીઓ એ દેશને નુકસાનકર્તા ગેરકાનૂની પ્રવૃત્તિઓ છે પણ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલા, પ્રમાણિત નહિ થયેલાં અસત્યો અને ખોટી મજાકો માધ્યમોમાં કેવું નર્ક ઊભું કરી રહ્યાં છે ! આપણું વ્યવસ્થાતંત્ર એમાંથી આપણને બચાવી શકે એમ નથી. આ ખામીઓ અને દેશના અનેક બાજુએ રહી ગયેલા પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવાના બદલે મોટાભાગે વ્યાવસાયિક અને ઉત્તરદેહી માધ્યમો પણ ઉતાવળે ટીકા કરનારાઓને રાષ્ટ્રવિરોધી તત્ત્વો તરીકે આગળ કરે છે અને તમામ

માધ્યમોને એક જ રંગે રંગી કાઢે છે. કેટલાક અનુભવી રાજકારણીઓએ જાહેરમાં કેટલાંક માધ્યમોને તવાયફો સાથે સરખાવ્યા છે કારણ કે એમાંના મોટા ભાગના અનુભવી રાજકારણીઓ રસ ધરાવતી સંસ્થાઓના પગારપત્ર પર હોય છે. આથી અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે. ગયા વર્ષે એક જ વર્ષમાં ૪૫ સંશોધક પત્રકાર અને માધ્યમોમાં કામ કરતા માણસો (મોટે ભાગે નાનાં ગામો અને ગ્રામીણ વિસ્તારોના) પર શારીરિક હુમલાઓ થયાં, જેમાંના મોટાભાગના ગરીબ અને નબળા વર્ગોને અસર કરતાં કોઈ ભ્રષ્ટાચાર કે માફિયાઓના કિસ્સાઓનું સત્ય શોધવા મથતા હતાં. ગુનેગારો પર ભાગ્યે જ કાર્યવાહી થઈ શકી છે પણ માધ્યમોને રોક-ટોક વગર કોસવાનું ચાલુ રહે છે. બહુ ઓછા લોકો એ સમજી શકે છે કે જાહેર ચિંતાના વિષયો અને ભ્રષ્ટાચારો પરની તપાસનો એ આવો હિંસક વિરોધ કરવાથી ભ્રષ્ટાચારોની વાત ભલે તાત્કાલિક દબાઈ જાય, પણ એ માત્ર ટૂંકા સમય માટે દબાયેલી રહે છે. લાંબા ગાળે તો એ બહાર આવશે અને એની ભયાનક અસર થશે. સરકારને પોતાને કેટલીકવાર નિષ્પક્ષ અને ચકાસાયેલી માહિતીની જરૂર પડે છે, પણ એ કડી જ નબળી પડી જતાં સરકાર, માધ્યમો અને લોકો વચ્ચે એક કાયમી વિશ્વાસની કટોકટી સર્જાઈ છે. ગયા દાયકામાં જ જ્યારે સિનિયર સંપાદકોએ પૈસાથી અપાતા સમાચારોનો મુદ્દો હાથમાં લીધો ત્યારે રાજકારણીઓએ એને પોતાના વિરોધીઓને નામે ચઢાવવા પ્રયાસ કર્યો અને તમામ માધ્યમોને ભ્રષ્ટાચારી તરીકે ચીતરી દીધા. જ્યારે પ્રેસ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાએ આમાં તપાસ આદરી અને એનો હેવાલ સંસદના ટેબલ પર મૂક્યો, ત્યારે સંસદ સભ્યોએ એ હેવાલના સ્વીકાર કર્યો નહિ. જેમનાં નામ આ હેવાલમાં દોષિત તરીકે સાબિત થયાં હતાં, તેઓએ અને બીજાં કેટલાંક એમના જ સાથીદારોએ આ રીપોર્ટની અવગણના કરી. આજે એ બધી મીડિયા કંપનીઓ જીવે છે, પણ જેણે રીપોર્ટ બનાવ્યો તે નોકરી વગરનો થઈ ગયો !

આજે સમય એવો આવ્યો છે કે, ખોટા સમાચારોને અટકાવવા માટે, મુખ્ય પ્રવાહના મીડિયાએ નવા ગ્રાહકો અને તેમની મીડિયા વાપરવાની વર્તણૂકને બરાબર સમજવી પડશે. સમાચારોની માંગ કરનાર ૮૦% લોકો ૪૦ વર્ષથી નીચેના છે. એ બધા ટેકનોલોજીથી જ્ઞાત છે અને ડિજિટાઈઝ સમાચારને જૂની પેઢી કરતાં વધારે સારી રીતે વાપરી શકે છે. પોતાના અંગત જીવનમાં તેઓ ખૂબ ગતિશીલ છે, મોટા કુટુંબો જેમાં એ ઊંચ્યા છે તેને અને નાનાં શહેરોને છોડી મોટાં શહેરોમાં વસવાટ માટે ફરે છે. એ લોકો જૂની પેઢી કરતાં વધારે

મહત્વાકાંક્ષી અને ગતિશીલ છે અને વધુ કમાવા અને સારા જીવન માટે અનેક કામ એકી સાથે કરવા ટેવાયેલા છે. તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ બધા જ સમાચારો અને મનોરંજન કોઈ એક જગ્યાએ બેસીને નહિ, પણ એમના મોબાઈલમાં ૨૪x૭ જોઈએ છે અને એ પણ વચ્ચે વચ્ચે, લખતાં લખતાં, ફેસબુક અને યુટ્યુબ પર સર્ફિંગ કરતાં કરતાં કે મિત્રો સાથે ચેટ કરતાં કરતાં જોઈએ છે. માધ્યમોએ એમની નજીક જવા માટે પ્રિન્ટ મીડિયાએ મલ્ટિમીડિયાનાં પ્લેટફોર્મ પર એકી સાથે જવું પડશે. એમને મા-બાપને પસંદ એવા જૂની સ્ટાઈલના લાંબા લાંબા સમાચારોમાં કે ૧૦૦૦ શબ્દોના લાંબા અભિપ્રાયોમાં રસ નથી, એમને તો એક ભેળસેળવાળું પડીકું જોઈએ છે, જેમાં રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક સમાચારો હોય, જેમાં બોલીવુડના સમાચારો પણ હોય, પ્રચલિત લોકસંગીત પણ હોય અને રોજરોજ વાઈરલ થતી ક્લિપ્સ કે ટૂવીટ પણ હોય. ક્યારેક ક્યારેક એ લોકો ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે પણ જાણવા માંગે પણ એ માહિતી એમને બુલેટમાં જોઈએ.

તમે અહીં કદાચ અટકીને પૂછશો કે જૂનાં વફાદાર માધ્યમોના વપરાશકર્તાઓનું શું? એ લોકોની ફરિયાદ છે કે ઊંચા રેટિંગની ગાંડી હરીફાઈમાં જાહેર માધ્યમો વધારે પડતા વાચાળ, ફરિયાદો કરતાં, કડવી ચર્ચાઓ કરીને, સમાચારોને મરોડંતા, ઓછા મહત્વના સમાચારો પર વધુ ભાર મૂકતાં અને લોકોના જીવનને સ્પર્શે તેવા મુદ્દાઓને ચૂકી જતાં જોવા મળ્યા છે. ખેતપેદાશોના ભાવ, આપઘાત, પશુપાલન, નાગરિકો માટે માળખાગત સુવિધાઓ અને બાળકો અને સ્ત્રીઓની સામે વધતી ગુનાખોરી વગેરે જેવા મુદ્દાઓ ક્યાં છે? આપણા મુખ્ય પ્રવાહનાં માધ્યમોમાં જુદી જુદી પેઢીઓના રસને સંતોષી શકે એવું બુદ્ધિપૂર્વકનું મિશ્રણ આજ સુધી ગોઠવી શકાયું નથી કે નથી આ માટે નવું આવકનું સાધન પણ શોધી શકાયું. માધ્યમોએ સમજવું પડશે કે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે એમાં, આવતા દસકામાં તો ઈ-પેપર છાપેલા પેપર કરતાં આગળ નીકળી જશે. (આથી ખોટા સમાચારો પ્રકાશિત થવાની સંભાવના વધશે.) મુખ્ય માધ્યમોએ ખોટા સમાચારો પ્રચલિત કરનારાઓની સાથે લડવું પડશે, અને ઈન્ટરનેટ ઉપર પ્રાપ્ય આંતરચર્ચા માટેની તકોનો બરાબર ઉપયોગ કરવો પડશે. તો જ તેઓ જાહેરાત આપનારા અને ઈન્ટરનેટ વાપરનારા, એમ બંનેની વિવિધ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકશે. ભવિષ્યના માધ્યમોની સફળતા, એની પ્રસ્તુતિ પદ્ધતિ પર નહિ પણ એની વિશ્વસનીયતા અને નવા આકર્ષક દેખાવ પર રહેશે. મુકેશ અંબાણી કહે છે, તેમ જો ડેટા નવા જમાનાના ખનીજતેલ તરીકે કામ

કરશે, તો વિષયવસ્તુ રાજા બની જશે. આ સંજોગોમાં સાચું પ્રમાણિત વિષયવસ્તુ આપનારાઓએ ખોટા સમાચાર આપનારાઓ સામે અત્યારથી જ લડવું પડશે, નહિ તો પછી કાયમ માટે પરિસ્થિતિ અંકુશ બહાર થઈ જશે.

સર્જનાત્મક બુદ્ધિવાળા લોકોએ ઊભી કરેલી માધ્યમોની મૂળભૂત તાકાત હજુ આજે પણ મુખ્યપ્રવાહમાં એટલે કે પ્રિન્ટ મીડિયામાં જ નિહિત છે. બધી જ ચેનલો અને ઈ-પોર્ટલ રોજરોજના સત્તાવાર સમાચારો અને સાચી માહિતી માટે પ્રિન્ટ મીડિયાએ સારી રીતે વિકસાવેલા બ્યુરો અને વિભાગો ઉપર જ આધાર રાખે છે. તાજેતરમાં જ હાર્વર્ડ, એમ.આઈ.ટી અને ફ્લોરિડા યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા થયેલ અભ્યાસ પ્રમાણે નવાં સામાજિક માધ્યમો કદમાં નાનાં હોવા છતાં મહત્વના મુદ્દાઓ જેવા કે જાતિવાદ, સ્થળાંતર, ખોરાક, પાણી, ઊર્જાની વહેંચણી અને રીપ્રોડક્ટિવ અધિકારો વિશે રાષ્ટ્રીય વિમર્શને અસર કરે છે અને સામાન્ય લોકોને આ મુદ્દાઓ પરની ચર્ચામાં ભાગીદાર બનાવે છે. આ અભ્યાસ પ્રમાણે લોકોમાં જાગૃતિનું પ્રમાણ લગભગ ૬૫ ટકા સુધી વધ્યું છે. શું આપણે આવા અસરકારક માધ્યમને, બિનઅનુભવી, ઐતિહાસિક અને નીતિવિષયક બાબતો વિષે કાચી સમજ ધરાવનારાઓ પર છોડી દઈ શકીએ?

ભારત લોકશાહીનાં ૭૦ વર્ષ પૂરાં કરે છે. આપણે ભલે દુનિયાની બીજા નંબરની લોકશાહી તરીકે આપણને પ્રસ્તુત કરતા હોઈએ, પણ સત્ય તો એ છે કે આપણે હજી એક અવિકસિત લોકશાહી છીએ. હજી આપણે આપણા બે પગ પર કઈ રીતે ઊભા રહેવું અને કઈ રીતે બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાને જાળવવી, તે શીખવાનું છે. મોટાભાગનાં નાનાં માધ્યમો જે સ્થાનિક ભાષામાં ચાલતાં હતાં અને તૃણમૂલ કક્ષાએ લોકો સાથે જોડાયેલ હતા તે ક્યાં તો બંધ થઈ ગયાં છે અથવા મોટાં માધ્યમોવાળાએ એમને ખરીદી લીધાં છે. આ નવા માલિકો ન તો જૂના અડગ રાષ્ટ્રવાદી સ્વતંત્ર સૈનિકો છે, કે ન તો કોઈ જાહેર ટ્રસ્ટ કે જે લોકશાહીયુક્ત ચર્ચાઓ માટેનો અવકાશ વધારવા મથતી હોય એવી કોઈ સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓ છે. આમાનાં મોટાં ભાગના માધ્યમો હવે ઓછા વત્તા અંશે કોર્પોરેટ્સ કે જેમને અનેક પ્રકારના વ્યાવસાયિક રસ છે, તેમના અંકુશમાં છે. રાજ્ય સ્તરે પણ આ માધ્યમો કેટલાંક અગ્રેસર અને રાજકીય રીતે સક્ષમ કુટુંબોના અંકુશમાં છે. અગાઉ સંપાદક મંડળમાં થતી ચર્ચાઓનું સ્થાન હવે આખા બોર્ડના પ્રતિનિધિ એવા એક જ સંપાદકે લઈ લીધું છે. બાકીનાં સંપાદક મંડળનાં સભ્યો શેરહોલ્ડર્સના પ્રતિનિધિઓ હોય છે, અને એમની પાસે મતાધિકાર અને બહુમત હોય છે. સંપાદક મંડળમાં થતી, માધ્યમોના

વલણ અંગેની ચર્ચાઓ ખૂબ જ મર્યાદિત થઈ ગઈ છે અને ઘણું ખરું એ ચર્ચાઓ કુશળતાપૂર્વક ગોઠવેલી હોય છે. સંપાદક જાણે છે કે સંપાદક મંડળની ઈચ્છા પ્રમાણે એણે કામ કરવાનું છે. કોઈ પણ રીતે એમના હિતો જોખમાય નહિ તે એણે જોવાનું છે. માધ્યમોના માલિકોના ધંધાકીય હિતને કોઈ ખરાબ અસર થતી હોય તો એવાં સંશોધનો એણે બાજુએ મૂકી દેવાનાં છે. આજે જ્યારે ન કેવળ રાજકારણમાં પણ બોલીવુડ અને કોર્પોરેટ હાઉસમાં સત્તા ક્ષમતાથી નહીં પણ વારસાથી મળે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સત્તાના તમામ સ્થાનો માત્ર ઊંચા વર્ગને જ મળે છે અને એનો ફાયદો પણ માત્ર તેમને થાય છે.

આ પ્રકારની સત્તા ભોગવનારાઓ મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે. સ્ત્રી કરતાં પુરુષને વધારે પસંદ કરે છે. નીચલા કરતાં ઉપલા વર્ણોને વધુ પસંદ કરે છે. આમાંથી બહુ નહીં ચર્ચાયેલો અને ઓછું મહત્વ અપાયેલો નવો પડકાર ઊભો થાય છે. જે પ્રાદેશિક ભાષાઓના સંદર્ભમાં છે. આપણા દેશમાં અનેક ભાષાઓ છે. પણ જૂના અને નવા, મુખ્ય પ્રવાહના કે અન્ય માધ્યમોમાં ‘બે નગરોની કથા’ જેવું જોવા મળે છે, જેમાં એક પૈસાદાર છે અને બીજો ગરીબ, એક મોટા મેટ્રો નગરમાંથી આવે છે અને અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થાય છે, ૧૦ ટકા કરતાં ઓછા માણસો સુધી પહોંચે છે અને તો પણ એ રાષ્ટ્રીય દૈનિક તરીકે ઓળખાય છે અને બીજું એવાં શહેરોમાંથી બહાર પડે છે જેની પાસે ગામડાંઓ અને અન્ય નાનાં શહેરોમાંથી મોટા ભાગના વાચકો આવે છે અને જેમાં સ્થાનિક ભાષાઓનો ઉપયોગ થતો હોય છે. આ માધ્યમોવાળા ૮૦% જેટલું ભારતીય ભાષાઓમાં લખાયેલું કન્ટેન્ટ વાપરે છે; ખાસ કરીને હિન્દી માધ્યમો. પહેલા પ્રકારના દૈનિકોના વાચકો અને જાહેરાતની આવક બંને ઘટી રહ્યાં છે. પણ સ્થાનિક દૈનિકો બધા વૈશ્વિક પ્રવાહોથી વિરુદ્ધ, હજી સુધી ભારતમાં વિસ્તરી રહ્યાં છે અને એમનો નફો પણ વધી રહ્યો છે. આજે જ્યારે આઈપેડ અને આઈફોનનો ઉપયોગ વધતો જાય છે, નાગરિક ખબરપત્રીઓ, એક્ટરો અને જુદી જુદી વ્યક્તિ વિશેષને એક દિવસના સંપાદક બનાવવાનું વધતું વલણ, ૨૪x૭ની ચેનલોમાં બ્રેકિંગ સમાચારો, ટૂવીટરનો વ્યાપક ઉપયોગ, એસએમએસની એક નવી ભાષા અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યાં છે, ત્યારે સ્થાનિક દૈનિકો માટે પણ નવા પડકારો ઊભાં થઈ રહ્યાં છે. આ પડકાર સીધો ટેકનોલોજીનો છે. ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી અંગ્રેજી ન વાપરતા લોકોની ટેકનીકલ જરૂરિયાતો જેવી કે યુનિકોડ ફોન્ટ, સર્ચ એન્જિન, કીબોર્ડ, યોગ્ય નેટ કનેક્ટિવિટી વગેરેને કઈ રીતે સંતોષે છે એ જોવાનું છે. મુલાયમ સિંહ યાદવ અને એમના દીકરાને એ સત્ય સમજાયું કે જ્યાં સુધી સસ્તી અને સરળતાથી

પ્રાપ્ય એવી ટેકનોલોજી ન મળે ત્યાં સુધી ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓને હજારોની સંખ્યામાં માત્ર કમ્પ્યુટર આપવાથી કોઈ ક્રાંતિ થતી નથી.

અંતમાં આ વાર્તામાં કોઈ હીરો નથી કે કોઈ વિલન નથી. આ તો વૈશ્વિક પ્રવાહો, એકધારું ડિજિટાઈઝેશન અને નવા ડિજિટલ યુગથી પણ નીચેથી સરી ગયેલી ધરતીનો સામનો કરતી એક યુવા લોકશાહીની વાત છે. માધ્યમો, સરકારો અને મતદાતાઓ અને ભાવિનાં માધ્યમો બધાં આ ચંચળ સમયને અનુરૂપ થઈ શકે એ જોવું પડશે. માધ્યમો સામેના પડકારો એ માત્ર માધ્યમોની સમસ્યાઓ નથી. એ લોકશાહીયુક્ત સામાજિક સંસ્થાઓ અને માહિતીઓનું પુનઃઘડતર કરવાની વૈશ્વિક સમસ્યાનો જ એક ભાગ છે.

આપણી વિવિધ સંસ્કૃતિઓ સાથેની લોકશાહી જાળવવી અને એકની એક વાત કર્યા કરતાં માધ્યમોમાં નાગરિકોના વિશ્વાસને ટકાવવો એ આ સદીના સાચા પડકાર છે. આ વિશ્વાસ બંને તરફના સત્યપૂર્ણ સંચારથી જ ઊભો કરી શકાય ! સાચા અર્થમાં મુક્ત માધ્યમો જ લોકશાહી સંસ્થાઓને એમના વિવિધ માનવીય સંદર્ભો સાથે જોડવાની તાકાત ધરાવે છે. પણ એને ભયમુક્ત અને પ્રામાણિક સંશોધન કરવાની અને એને પ્રસ્તુત કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અનુભવ કહે છે કે દબાણથી ઊભી કરેલી વફાદારી, એ ક્ષણ બે ક્ષણમાં ઊડી જતી લાગણી બની રહે છે. પણ આપણને એક એવું ટકાઉ માળખું જોઈએ છે. જેમાં સંરક્ષણની ખાતરી હોય, જ્યાં પ્રામાણિકતા, વિવેક અને માનવીય ચિંતાઓનું પૂરું મૂલ્ય હોય, આપણી વ્યવસ્થાને વફાદારી નહિ, પણ આપણી લોકશાહીના સ્તંભરૂપ તમામ સંસ્થાઓ જેમાં મીડિયાનો પણ સમાવેશ થાય છે તેમાં અચળ માનવીય અને વ્યાવસાયિક સુસંગતાની જરૂર છે.

“The sole aim of journalism should be service. The newspaper is a great power, but just as an unchained torrent of water submerges whole countryside and devastate crops even so an uncontrolled pen serves but to destroy. If the control is from without, it proves more poisonous than want of control. It can be profitable only when exercised from within.”

The Story of my Experiments with Truth

—Mahatma Gandhi

૪. પ્રવૃત્તિ સરિતા

૪.૧ વાયન શિબિર

ગત યાત્રાપથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાન્યુઆરી થી માર્ચ ૨૦૧૮ના ત્રણ મહિના દરમિયાન કુલ ૯ વાંચન શિબિર યોજવામાં આવી, જેમાંની ૩ નિવાસી શિબિર હતી, જ્યારે અન્ય ૬ બિનનિવાસી શિબિરો હતી. બધી શિબિરોમાં થઈને લગભગ ૧૩૯ છોકરાઓ અને ૩૧૫ છોકરીઓએ ભાગ લીધો. શિબિરના ત્રણ દિવસ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની ગુજરાતી સાહિત્ય અને વાયન પ્રત્યે અભિરુચિ વધે તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. શિબિર દરમિયાન નવલકથાઓ, ટૂંકી-વાર્તા, નાટક, નિબંધ અને આત્મકથાઓમાંથી ચૂંટેલી કૃતિઓનો વિદ્યાર્થીઓને પરિચય કરાવવામાં આવ્યો.

આ કાર્યમાં સંસ્થાના સેક્રેટરી શ્રી મયંક ઉપાધ્યાય, શ્રી રાઘવજી માઘડ, શ્રી સુશેષ ડી. રાણપરા, ડૉ. ભાસ્કરભાઈ શુક્લ, શ્રી જશુભાઈ કવિ, શ્રીમતી શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, શ્રી વિનાયક ધોત્રે, શ્રી ભરતભાઈ જોશી, શ્રી નટુભાઈ પંડ્યા, શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ વાઘેલા, શ્રી ભવાનસિંહ રાઠોડ, શ્રીમતી મીતાબહેન જાની, શ્રીમતી મિનાલી પટેલ, શ્રી બાલકૃષ્ણ મકવાણા, શ્રી પોપટભાઈ પટેલ, શ્રી શંકરભાઈ ખાંટ અને શ્રી શરદભાઈ દેસાઈ જેવા તજજ્ઞોની શિબિરમાં મદદ મળી છે. શિબિરાર્થીઓએ આ તમામ વક્તાઓને ખૂબ રસથી સાંભળ્યા. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યને લગતી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પણ કરાવવામાં આવી, જેમાં નિબંધ લેખન, પત્રલેખન, કાવ્ય પઠન, વાર્તાસાર, પુસ્તક પરિચય, સાહિત્ય પ્રશ્નોત્તરી, પાઠપૂર્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શિબિરના ત્રણેય દિવસ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત કવિઓ અને લેખકો વિશેની પ્રાથમિક માહિતી તમામ શિબિરાર્થીઓને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી હતી. મોટાભાગની શાળાઓમાં ગુજરાતી વિષયનાં શિક્ષકોએ પણ શિબિરમાં ભાગ લીધો હતો. એ લોકોને આ પ્રવૃત્તિ ખૂબજ ઉપયોગી અને રસપ્રદ લાગી. ત્રણેય દિવસ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને શાળાના ગ્રંથાલયમાં પણ લઈ જવામાં આવ્યા અને પુસ્તક વાચવા માટેનો વિશેષ સમય પણ ફાળવવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓની અંદર સર્જનાત્મક લખાણ લખવાનો એક વિશેષ ઉત્સાહ જોવા મળ્યો.

આ વાયન શિબિર દરમિયાન અનેક પુસ્તકો વિશે વિગતવાર ચર્ચા થઈ, જેમાં રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોની સાથે સાથે ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, દીપ નિર્વાણ, મળેલા જીવ, માનવીની ભવાઈ,

પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, હિમાલયનો પ્રવાસ, રખડવાનો આનંદ, ભદ્રંભદ્ર, અગનપંખ, સત્યના પ્રયોગો, અરવલ્લીની ગિરિમાળા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, મેઘાણીના શ્રેષ્ઠ કાવ્યો, કલાપીનો કેકારવ, ભેટ વગેરેની ચર્ચા થઈ. શાળાઓના ગ્રંથાલયોનો સુચારુ ઉપયોગ કરવા બાબતે પણ ચર્ચા થઈ. તમામ વિદ્યાર્થીઓએ આ શિબિરોમાં ખૂબ સક્રિય ભાગ લીધો અને વધારે લાંબી શિબિરની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ માને છે કે આ શિબિરથી એમની ભાષા સજ્જતા વધી છે, વાયનમાં રસ વધ્યો છે અને પુસ્તકો સાથેની મૈત્રી વધી છે.

૪.૨ યુવા શિબિર - ૨૦૧૮

યુવાનોના સર્વાંગી વિકાસના ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખી ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘ અમદાવાદ દ્વારા ધી યુનિયન હાઈસ્કૂલ, લાંઘણજ (તા.જિ. મહેસાણા) ખાતે તા. ૬ થી ૯ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ દરમિયાન ત્રિદિવસીય યુવા શિબિરનું આયોજન થયું હતું. એમાં આસપાસનાં ૭ ગામોના કુલ ૫૦ યુવાનોએ ભાગ લીધો હતો. શિબિરનું ઉદ્ઘાટન સાહિત્યક્ષેત્રે ખૂબ નામના મેળવેલ અને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ સન્માનિત આદરણીય ડૉ. રઘુવીરભાઈ ચૌધરીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ જણાવેલ કે યુવાનોને પ્રેરણા અને સાચી દિશા ચીંધવા માટે આવી શિબિરો પાયાનું કામ કરે છે. ગાંધીજી અને વિનોબાજીએ જે વારસો આપણને આપ્યો છે તેના જતનની જવાબદારી યુવાનોના માથે છે. એને માટે યુવાનો કટિબદ્ધ બને તે જરૂરી છે. સંસ્થાના ટ્રસ્ટી ડૉ. મંદાબહેન પરીખે ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘના હેતુઓને સમજાવી આજીવન શીખતા રહેવાની જરૂરિયાત સમજાવી. આ શિબિરના હેતુને સમજાવતાં એમણે કહ્યું કે યુવાનોને સમાજ સાથે જોડવા અને જાહેર મુદ્દાઓ પર વધુ સંવેદનશીલ બનાવવાના હેતુથી શિબિર ગોઠવવામાં આવી છે. શિબિર સહશિક્ષણની તક પણ આપે છે. યુવાનો એ તકને પૂરેપૂરી માણે અને પોતાનામાં નેતૃત્વની શક્તિઓ ખીલવે એવી અભિલાષા એમણે વ્યક્ત કરી.

શિબિરમાં મુખ્યત્વે યુવા વ્યક્તિત્વ વિકાસ, યુવાધન એક વિધેયાત્મક માનવ સંસાધન: વૈશ્વિક દૃષ્ટિબિંદુ, યુવા નેતૃત્વ, સમાજ સાથેના પડકારો, યુવા અને શાંતિ શિક્ષણ, કુદરત અને યૌવન, મોબાઈલ ઈન્ટરનેટના ફાયદા ગેરફાયદા સામાન્ય જ્ઞાન માટે પ્રશ્નોત્તરી, વગેરે વિષયોને આવરી લેવાયા હતા. વિષય નિષ્ણાતો ડૉ. પ્રવીણભાઈ દુલેરા, ડૉ. ડંકેશભાઈ ઓઝા, શ્રી વિજય ભારતીય, ડૉ. તરુણ રાવલ, ડૉ. મહેશભાઈ પંચાલ વગેરે એ વિદ્યાર્થીઓને સમાજ

જીવનના વિવિધ આયામો અને યુવા નેતૃત્વ શક્તિઓ વિશે સમજ આપી. શિબિરના સમાપનમાં સંસ્થાના સેક્રેટરી અને ટ્રસ્ટી શ્રી મયંકભાઈ ઉપાધ્યાય દ્વારા યુવાનોને જીવનમાં આગળ વધવા અને સમાજ વિકાસ માટે તેમની ભૂમિકા અસરકારક બનાવવા અનુરોધ કર્યો. અંતમાં યુવાનોએ આપેલ પ્રતિભાવો પરથી કહી શકાય કે આ શિબિરથી ભાગ લેનારાઓમાં એક નવી ચેતનાનો સંચાર થયો અને તેઓ સમાજ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારીથી વધુ જાગૃત થયા.

૪.૩ મુંબઈની શાળાનાં બાળકો અમદાવાદમાં

ઈન્ડિયન એસોસિયેશન ઓફ એક્સપરિમેન્ટ ઈન ઈન્ટરનેશનલ લીવીંગ અમદાવાદના નેજા હેઠળ મુંબઈની, લેડી એન્જિનિયર હાઈસ્કૂલના ધોરણ ૮-૯ના ૮ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘમાં તા. ૨૮ ડિસેમ્બર થી ૧ જાન્યુઆરી દરમિયાન ૫ દિવસ માટે રોકાયા હતા. એમની મુલાકાતનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતના લોકો, નીતિ, રીતિ અને સંસ્કૃતિને સમજવાનો હતો. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત કોચરબ આશ્રમમાં ગાંધી જીવન શૈલીમાં રહ્યાં અને ગાંધીજી વિશે જાણ્યું. ગાંધી આશ્રમ પણ ગયાં અને શહેરના જોવાલાયક સ્થળો પણ જોયાં. એમના નિવાસના છેલ્લા દિવસે આ બાળકોએ ખૂબ સુંદર સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. ઉંમર નાની હોવા છતાં બાળકોએ અમદાવાદના ધબકારને પકડ્યો અને ગાંધીબાપુની ધરતી પર આવવાનો આનંદ પ્રગટ કર્યો.

૪.૪ સંયુક્ત સેવક વિકાસ કાર્યક્રમ (JSDP) : નિયામકોની બેઠક

ગત તા. ૬-૩-૧૯નાં રોજ કોનરાડ એડેન્ચોર ફાઉન્ડેશનનાં અન્વયે એની સાથે જોડાયેલા તમામ સંસ્થાઓના નિયામકોની દિલ્હીમાં બેઠક (મિટિંગ) થઈ, જેમાં સંસ્થા તરફથી શ્રી મયંકભાઈ ઉપાધ્યાયે ભાગ લીધો અને સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓનો બધાને ખ્યાલ આપ્યો. વર્ષ ૨૦૧૯નાં JSDPના કાર્યક્રમનો વિષય પણ આ બેઠકમાં નક્કી કરવામાં આવ્યો. આગામી ઓક્ટોબર મહિનામાં Reimagining India : Issues and Challenges પર ત્રણ દિવસ તજજ્ઞોની હાજરીમાં નક્કી થયેલ વિષય પર સંસ્થાઓ ચર્ચા કરશે અને એની પરથી આવતા વર્ષનો કાર્યક્રમ નક્કી કરશે.

“Freedom and power bring responsibility.... the future is not one of ease or resting but of incessant striving.”
—Jawaharlal Nehru

પ. સમુદાય શિક્ષણમાં અવનવું

પ.૧ આંતર કોલેજ વક્તૃત્વ સ્પર્ધા ૨૦૧૮

દેશ અને સમાજની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ ચિંતાજનક અને પડકારરૂપ છે એવું આપણે સૌ અનુભવીએ છીએ અને જવાબદાર યુવાવર્ગ જ બદલાવનો મશાલચી બની શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે. ઈન્ટરનેટ ક્રાંતિ અને સામાજિક માધ્યમોનાં આગમન પછી યુવાવર્ગની આ માધ્યમો પરની હાજરી હવે સહુનું ધ્યાન ખેંચે તેવી બની રહી છે તે આનંદદાયક છે, પણ સાથે સાથે સ્થાપિત હિતો દ્વારા યુવાવર્ગની આ કાબેલિયતનો ગેરલાભ પણ લેવાવાની શક્યતા વધતી ચાલી છે. દેશમાં ચાલતાં અનેક આંદોલનો વખતે વૈચારિક સ્પષ્ટતા ફેલાવવામાં મદદરૂપ થવાને બદલે ઉન્માદનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આ માધ્યમોનો દુરુપયોગ અમારી દ્રષ્ટિએ ચિંતાજનક છે.

આ સ્થિતિમાં એક જાગૃત, વિચારશીલ, જવાબદાર યુવાવર્ગ તૈયાર થાય અને તે પૂરી ક્ષમતાથી પોતાના વૈચારિક અભિગમને વિવિધ મંચો ઊપર અસરકારક અભિવ્યક્ત કરવાની કાબેલિયત હાંસલ કરે તે અત્યંત જરૂરનું બની જાય છે. નાની સમૂહ ચર્ચા હોય, કોઈ મહોલ્લા સભા હોય કે કોઈ કાર્યક્રમ કે કોઈ ઉપક્રમનું નેતૃત્વ હોય દરેક ક્ષેત્રે આવી કાબેલિયત સમાજોપયોગી થાય તેમજ અંગત કારકિર્દીના ઘડતરમાં પણ આવું કૌશલ્ય અતિ મૂલ્યવાન બની રહે છે.

આ સંદર્ભમાં ભારતીય સમુદાય શિક્ષણ સંઘની સહયોગી સંસ્થા યુવક વિકાસ ટ્રસ્ટ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ૩૦મી જાન્યુઆરી ગાંધીનિર્વાણ દિન નિમિત્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એક વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરે છે.

આ વર્ષે, આ વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનો વિષય ‘ભારત, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા અને બાંગ્લાદેશ : સ્વાતંત્ર્યોત્તર વિકાસ મારી નજરે.’ રાખવામાં આવ્યો હતો. સ્પર્ધામાં શહેરની ૨૦ આર્ટ્સ, કોમર્સ તથા સાયન્સ કોલેજો અને કેટલીક વ્યવસાયી કોલેજોના ૮૧ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સ્પર્ધકોનાં ચાર જૂથ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક જૂથ માટે અલગ અલગ નિર્ણાયકોને રાખવામાં આવ્યા હતા. શ્રી અમીબહેન યાજ્ઞિક, શ્રી ડંકેશભાઈ ઓઝા, શ્રી મયૂરીબહેન ઠાકોર, શ્રી નિરંજન શાહ, ડૉ. કવિતાબહેન પટેલ, પ્રા. મનોજભાઈ પરમાર, શ્રી બિપીનભાઈ પટેલ, શ્રી નિશાંતભાઈ પટેલ અને સંસ્થાના ટ્રસ્ટી શ્રી મંદાબહેન પરીખ વગેરેએ નિર્ણાયક તરીકે સેવાઓ આપી.

દરેક જૂથમાંથી ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને આખરી સ્પર્ધા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા અને આ પસંદ થયેલા ૧૨ વિદ્યાર્થીઓની ફરીથી સ્પર્ધા થઈ. આ સ્પર્ધાની પૂર્ણાહુતિ અને ઈનામ વિતરણ માટે મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પૂર્વ આચાર્ય શ્રી કનુભાઈ નાયક અને હાલના સંયોજક શ્રી કમલેશભાઈ પટેલ હાજર રહ્યાં હતા. શ્રી કનુભાઈ નાયકે સાર્ક દેશોની સરખામણીમાં ભારતનો વિકાસ અને મહાત્મા ગાંધીના પ્રભાવ વિશે વાત કરી તેમજ સહુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપીઠ જોવાનું આમંત્રણ આપ્યું. શ્રીમતી અમીબહેન યાજ્ઞિકે અને શ્રી ડંકેશભાઈએ વિદ્યાર્થીઓને વધુ મૌલિક થવાની અને વાંચન વધારવાની અગત્ય સમજાવી તેમજ અસરકારક વક્તૃત્વ કળાના વિવિધ આયામો સમજાવ્યા.

આ વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં નીચેના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીઓના નામ ઈનામ માટે પસંદ થયા.

પ્રથમ ઈનામ - પ્રજાપતિ મુસ્કાન - કે. કા. શાસ્ત્રી કોલેજ.

દ્વિતીય ઈનામ - આરતી સિંઘ - રાષ્ટ્રભાષા કોલેજ.

દ્વિતીય ઈનામ - નાવેદ સુથાર - બી. ડબલ્યુ. ટી.આઈ.બી.એ. કોલેજ.

તૃતીય ઈનામ - શાહ વિરાજ - આર. જે. ટીબ્રેવાલ કોમર્સ કોલેજ.

તૃતીય ઈનામ - રૂશાલ પટેલ - જે. જી. કોલેજ ઓફ કોમર્સ

તમામ વિદ્યાર્થીઓને અભિનંદન.

પ.૨ Confina VI પરિષદ : ૩જી ઉંમરે શિક્ષણની આવશ્યકતા

થોમસ કુઆન, સિંગાપુર

હાલમાં ઓક્ટોબર-૨૦૧૭માં જ CONFINTEA-VI ની પરિષદ સાઉથ કોરીઆના સિઓલ શહેરમાં મળી અને લગભગ ૫૦ દેશોના પ્રતિનિધિઓએ તેમાં ભાગ લીધો. આ પરિષદમાં નાગરિક સમાજ ફોરમ દ્વારા ૬૦ વર્ષથી ઉપરની પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ માટે શિક્ષણ અને શીખવાની આવશ્યકતા બાબતે રજૂઆત કરી. યુવાવસ્થા વટાવી ચૂકેલા પ્રૌઢોની શિક્ષણની જરૂરિયાત વધતી જાય છે. આની અસર ભાવિ શિક્ષણ પર પડવાની છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના World aging Report (2015) પ્રમાણે આવનાર વર્ષોમાં આપણી કુલ વસ્તીનો મોટો ભાગ ૬૦ વર્ષથી વધુ આયુ ધરાવતાં પ્રૌઢોના હશે. એમના અંદાજ પ્રમાણે ૨૦૧૫ સુધીમાં ૮૦ કરોડ પ્રૌઢો હશે અને ૨૦૩૦ સુધીમાં તે વધીને ૧૦૪ કરોડ થશે. આ આંકડાઓ બતાવે છે કે આવનાર વર્ષોમાં ટકાઉ વિકાસના

ધ્યેયોને હાંસલ કરવા આ મોટી માનવ ક્ષમતા આપણને ઉપલબ્ધ થશે. આવા પ્રૌઢો માટેના શિક્ષણ વિશે વૈશ્વિક સ્તરે મોટા પાયા પર ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે, જેમાં યુનેસ્કોનું વૈશ્વિક નેટવર્ક, અમેરિકાના પ્રૌઢોના વિશ્વવિદ્યાલયો અને નેટવર્ક, ત્રીજી ઉંમરના વિશ્વવિદ્યાલયો (3rd age university) અને અનેક દેશોમાં ફેલાયેલા બિનઔપચારિક શિક્ષણનાં સ્થાનકો અને સંસ્થાઓ જોડાયેલાં છે. આજનું શિક્ષણ એ ઈન્ટરનેટ અને સામાજિક માધ્યમોથી પ્રભાવિત થયું છે અને આવનાર ૧૩ વર્ષમાં એ વધારે પ્રભાવિત થશે. પ્રૌઢ શિક્ષણે પણ આ પરિણામોને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. નવી દુનિયામાં સમતા સાથેની રોજગારીનો બધો આધાર વડીલોને કઈ રીતે આ નવી દુનિયામાં પોતાનું શીખેલું ભૂલવાની અને નવું શીખવાની તક મળે તેના પર છે. શિક્ષણ નીતિ ઘડનારાઓએ આનો વિચાર કરવો પડશે. સુવોન અને ઓસાન શહેરોના નવા પ્રૌઢ શિક્ષણના કેન્દ્રોએ એ સાબિત કર્યું છે કે ઉપરોક્ત દર્શાવેલી સુવિધાઓ સાથેનું પ્રૌઢશિક્ષણ એ પ્રૌઢોના જીવનમાં ખુશી વધારે છે. પ્રૌઢો માટે સતત શિક્ષણ એ ખુશહાલ જીવનની પૂર્વશરત છે.

પ.૩ પ્રાથમિક સાક્ષરતા મૂલ્યાંકન કસોટી

નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઓપન લર્નિંગ દ્વારા વર્ષમાં બે વખત સાક્ષર ભારત અન્વયે પ્રાથમિક સાક્ષરતા મેળવેલ લોકો માટે એક કસોટીનું આયોજન કરે છે. ઓગસ્ટ ૨૦, ૨૦૧૦ થી માર્ચ ૨૦, ૨૦૧૭ સુધીમાં આવા ૧૪ કાર્યક્રમો થયાં છે. ૬.૨૮ કરોડ બહેનો અને ૨.૬૩ કરોડ ભાઈઓએ ભાગ લીધેલ છે અને એમાં ૪.૭૨ કરોડ બહેનોએ અને ૧.૮૭ કરોડ ભાઈઓએ સફળતા મેળવી છે.

પ.૪ આંતર કોલેજ નિબંધ સ્પર્ધા

અમારી ભગિની સંસ્થા યુવક વિકાસ ટ્રસ્ટ આ ટૂંકટર, વોટ્સએપ અને મેસેજના યુગમાં છેલ્લાં ૬ વર્ષથી નિબંધ સ્પર્ધાનું આયોજન કરે છે. આ વર્ષની નિબંધ સ્પર્ધા માટે નીચેના ત્રણ વિષયો આપવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ભાગ લેનારાએ કોઈપણ એક વિષય પર મનગમતી ભાષામાં ૧૫૦૦ શબ્દોમાં નિબંધ લખવાનો હતો.

૧. પ્રકૃતિ સામે લાચાર માનવી

૨. વૈશ્વિક સંદર્ભમાં ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થા

૩. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આઝાદ થયેલા સાર્ક દેશો : તુલનાત્મક અભ્યાસ

આ સ્પર્ધામાં ગુજરાતના ૨૨ જિલ્લાની ૧૨૦ કોલેજોના ૫૫૮ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો અને નિબંધો લખ્યા. સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભાગ લેનારામાં લગભગ ૭૪% બહેનો હતી. પ્રકૃતિ સામે લાચાર માનવી પર કુલ ૩૪૨ વિદ્યાર્થીઓએ નિબંધ લખ્યા, જ્યારે અન્ય બે વિષય પર અનુક્રમે ૧૭૦ અને ૪૬ વિદ્યાર્થીઓએ નિબંધો લખ્યા. કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનો આટલો સરસ પ્રતિભાવ મેળવવા બદલ સંસ્થાને અભિનંદન.

૫.૫ ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યાંકો - રાજ્ય સ્તરીય કાર્યશાળા

તા. ૧૯ થી ૨૧ ફેબ્રુઆરી - ૨૦૧૮

અમારી ભગિની સંસ્થા યુવક વિકાસ ટ્રસ્ટ દ્વારા સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા ઘોષિત ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યાંકો ઉપર ૧૯ થી ૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૮ દરમ્યાન એક ત્રણ દિવસની કાર્યશાળા યોજાઈ ગઈ, જેમાં પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતના જુદાજુદા જિલ્લાઓના ભિન્નભિન્ન વિદ્યાશાળાના વિદ્યાર્થી, શિક્ષકો, બિનસરકારી સંસ્થાઓ અને કર્મશીલો થઈને કુલ ૧૨૫ નવયુવાનોએ ભાગ લીધો. આ કાર્યશાળા ગણપત યુનિવર્સિટી, ખેરવા ખાતે યોજાઈ. કાર્યશાળાનું ઉદ્ઘાટન ગણપત યુનિવર્સિટીના ડાયરેક્ટર જનરલ ડૉ. એમ.એસ. શર્માએ કર્યું. તે પ્રસંગે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટી શ્રી મંદાબહેન પરીખે સંસ્થાની કામગીરી અને આ કાર્યશાળાના હેતુઓ સમજાવ્યા. આ કાર્યશાળામાં ટકાઉ વિકાસના તમામ ૧૯ ધ્યેયોની ચર્ચા નીચેના વિભાગોમાં થઈ.

૧. સામાજિક ન્યાય અને શાંતિને લગતા ધ્યેયો
૨. મૂળભૂત જરૂરિયાતો : પાણી, સેનિટેશનને લગતા ધ્યેયો
૩. મૂળભૂત જરૂરિયાતો : ઊર્જા, વસવાટને લગતા ધ્યેયો
૪. મૂળભૂત જરૂરિયાતો : ગુણવત્તાયુક્ત ખોરાક અને જાહેર આરોગ્યને લગતા ધ્યેયો
૫. શિક્ષણને લગતા ધ્યેયો
૬. પર્યાવરણને લગતા ધ્યેયો
૭. રોજગારી, ગરીબી, આર્થિક અસમાનતાને લગતા ધ્યેયો
૮. મહિલાઓને લગતા ધ્યેયો

શરૂઆતની પહેલી બેઠકમાં સંસ્થાના ટ્રસ્ટી ડૉ. મંદાબહેન પરીખે આ ધ્યેયોનું મહત્ત્વ, ઇતિહાસ અને દરેક ધ્યેયની વિભાવના વિશે ચર્ચા કરી. દરેક બેઠકમાં જે તે લક્ષ્યાંકના દર્શકો અને ભારતની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ બાબતે ચર્ચા થઈ. ભાગ લેનાર નવયુવાનો પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં શું કરી શકાય તેની નક્કર

સમજ કેળવે તે માટે ત્રણે દિવસ ચર્ચિત લક્ષ્યાંકો પર જૂથકાર્ય પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ કાર્યશાળામાં અમદાવાદના જાણીતા તજજ્ઞો ડૉ. વિદ્યુતભાઈ જોષી (જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી), ડૉ. આર. કે. સામા (ગ્રામવિકાસ, પાણી અને સેનિટેશનના નિષ્ણાત), અમીબહેન યાજ્ઞિક (જાણીતા વકીલ અને મહિલાઓના અધિકારો માટે સક્રિય), ડૉ. ઝરણા પાઠક (બહેનો પર થતી હિંસા સામે અવાજ ઉઠાવનાર અવાજ સંસ્થાના હોદ્દેદારો) પ્રા. હેમંતભાઈ શાહ (જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી), પ્રા. યુડાસમા (અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક) અને ડૉ. વિનુભાઈ પટેલ (આરોગ્ય નિષ્ણાત) એ વક્તવ્ય આપ્યા અને આખા વિષયને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભો સાથે જોડી આપ્યો. ભાગ લેનાર તમામ યુવાનો માટે આ પ્રકારની ચર્ચાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. બધાએ ખૂબ ઉત્સાહથી આખી કાર્યશાળામાં ભાગ લીધો. પૂર્ણાહુતિ બેઠકમાં ટ્રસ્ટી અને નિયામક શ્રી મયંકભાઈ ઉપાધ્યાય ડૉ. ઉષાબહેન જુમાની અને મહેસાણા જિલ્લાના કાર્યક્રમ અધિકારી ડૉ. કિરણબેન પટેલની હાજરીમાં દરેક જૂથે પોતે ઘડેલા કાર્યક્રમોની રજૂઆત કરી અને સમાજની આ બાબતોએ સંવેદના વધારવાની કટીબદ્ધતા બતાવી.

ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયો સંદર્ભે કેટલાંક અવતરણો

1. Real human beings take precedence over partisan interests, however legitimate the latter may be.

—Pope Francis.

2. All the Sustainable Development Goals come down to Education.

—Malala Yusuftsai

3. Starvation is the characteristic of some people not having enough food to eat. It is not the characteristic of there being not enough food to eat.

—Dr. Amartya Sen

૬. પુસ્તક પરિચય

દીઠું મેં....

પ્રકાશક : રંગદ્વાર પ્રકાશન

લેખક : હસમુખ શાહ

સને, ૨૦૧૩માં પ્રકાશિત થયેલ ૩૩૮ પાનાંનું આ પુસ્તક આમ તો લેખકના પોતાના અનુભવો/જીવનની કથા છે પણ એમાં ૧૯૬૫ પછીનાં વર્ષોના ભારતનું એક સુવ્યવસ્થિત ચિત્ર છે. શ્રી હસમુખભાઈને આ દેશના ત્રણ વડાપ્રધાનો સાથે કામ કરવાનો મોકો મળ્યો હતો. લેખકના બાળપણનાં ૧૨ વર્ષ કચ્છના નાના રણ પાસે આવેલ બજાણા અને લખતર ગામોમાં પસાર થયાં. પુસ્તકના પ્રારંભમાં લેખકે રજવાડા અને તે સમયના લોકજીવનનો ખૂબ સુંદર રીતે પરિચય કરાવ્યો છે અને સાથે સાથે હમાદખાનબાપુ, કમાલખાનજી જેવાં પાત્રોનું સુંદર ચરિત્ર લેખન પણ કર્યું છે. પોતાના શિક્ષણની વાત કરતા તેઓ તે સમયની શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો સુંદર ચિતાર આપે છે. સંગીત, રમત, મનોરંજન લેખક માટે રસનાં ક્ષેત્રો. આથી આની આજુબાજુ ગૂંથાયેલા બધા પાત્રો પુસ્તકમાં જીવંત થઈ ઊઠે છે. જેમ બજાણા અને લખતરની વાત સહજ ભાવે વાચકને સ્પર્શી જાય છે, તેમ સૌરાષ્ટ્રના નાનાં નાનાં રજવાડાંઓની આન અને શાનનો આ ઈતિહાસ પણ વાંચવાની ખૂબ મજા આવે છે. ભણવામાં બહુ ઉત્સાહી નહિ એવા લેખકને મિડલ સ્કૂલમાં જ વાંચવાનો શોખ લાગે છે. ઘરમાં વાંચવાનું વાતાવરણ એમને સહજ પ્રાપ્ત થયું હતું. લેખકે એમના નાનપણની બહુ વાતો લખી નથી, પણ એક સ્વસ્થ અને મજબૂત કુટુંબમાં એમનો ઉછેર થયો છે અને જીવનનાં મોટા ભાગનાં મૂલ્યોનું ત્યાં જ સિંચન થયું છે એ વાત વાચકને સ્પર્શ્યા વગર રહેતી નથી.

લેખકની કારકિર્દીની શરૂઆત સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસના અધ્યાપક તરીકે થઈ. પણ છ અઠવાડિયામાં જ સ્વ. શ્રી દેશપાંડેજીનું આમંત્રણ મળતાં Collected works of Mahatma Gandhinaં કાર્યમાં જોડાયા અને એમના જીવનનો લેન્ડ સ્કેપ જ બદલાઈ ગયો. ગાંધીજી અને જાહેર જીવનનાં મૂલ્યો વિષે આ વર્ષોમાં લેખકે ઘણું જાણ્યું, જે એમના પછીના જીવનનું ભાથું બની ગયું. છ વર્ષ કામ કરીને લેખક થોડી અવઢવ પછી મોરારજીભાઈ સાથે એમના સેક્રેટરી તરીકે જોડાયા અને પછી એ સંબંધ જીવન પર્યંત ચાલ્યો. મોરારજીભાઈના અંગત સચિવ તરીકેની એમની કામગીરીમાં અનેક રસપ્રદ ઘટનાઓ, બનાવો વાંચવા મળે છે. મોરારજીભાઈ નાણાપ્રધાન અને નાયબ વડાપ્રધાન હતા ત્યારે અને પછી વડાપ્રધાન થયા ત્યારે

મોરારજીભાઈનો જે વિશ્વાસ હસમુખભાઈએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે ખરેખર નોંધનીય છે. મોરારજીભાઈના સ્વભાવનું બહુ પ્રચલિત નહીં એવું ચિત્ર આમાંથી મળે છે. આઈ.પી.સી.એલ.માં બે તબક્કામાં થઈ એમણે ૧૪-૧૫ વર્ષ કામ કર્યું પહેલા માર્કેટિંગમાં અને પછી પ્રમુખ તરીકે. એમના એ વરોદરાનાં વર્ષોની વાતની સાથે સાથે આઈ.પી.સી.એલ. જેવા આધુનિક ટેકનોલોજી પર આધારિત અને અત્યંત મોટા મૂડીરોકાણવાળા આ પ્રોજેક્ટ દ્વારા જે રીતે કલા સાહિત્યને પ્રોત્સાહન અપાયું, તે ધ્યાનાકર્ષક છે. આ દેશમાં બહુ ઓછા ઔદ્યોગિક એકમોએ કલાક્ષેત્રે આટલો રસ લઈ ઉદ્યોગ માટે કામ કરતા લોકોમાં એ રસ પેદા કરવાના પ્રયાસ કર્યા હશે ! આઈ.પી.સી.એલ.થી નિવૃત્ત થયા પછી એક ફરી નવું જીવન શરૂ થયું. દેશના રાજકારણ અને નીતિવિષયક અનેક વાતોની ચર્ચા તો ગાંધીવિચાર અને શુભાખર દ્વારા પ્રબોધેલ વૈકલ્પિક વિકાસની ચર્ચા પણ આ પુસ્તકમાં છે.

આ પુસ્તકનું સૌથી મોટું જમાપાસું તે એનું ચરિત્ર લેખન છે. બીજા વિભાગમાં મહદંશે ઘટના ચિત્ર કે વ્યક્તિ ચિત્રો છે. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ, ઉપરાંત ઈન્દિરા ગાંધી, ચૌધરી ચરણસિંહ જેવા રાજકારણીઓ અને ગિરિરાજ કિશોર, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી કે દેવીકારાણીના પાત્રોનું પણ સુંદર પાત્રાલેખન થયું છે. નામી-અનામી અનેક લોકોનો આ પુસ્તકથી વાચકને પરિચય થાય છે અને એમાંથી વાચક જીવનપાથેય મેળવે છે. જાહેર જીવનનો આ એક સુંદર દસ્તાવેજ છે. આજે જ્યારે દેશની લોકશાહી વ્યવસ્થા સામે પડકાર ઊભો થયો છે ત્યારે આ પુસ્તકનું વાંચન એક નવી દિશા આપે છે અને ઘણા ઘટનાક્રમો અને નિર્ણયોની સમજ આમાંથી મળે છે. આખું પુસ્તક બિલકુલ સાક્ષીભાવે લખાયું છે, અને એ જ એની વિશેષતા છે.

૭. આગામી કાર્યક્રમો

પ્રાધ્યાપક રામલાલભાઈ પરીખની ૮૧મી જન્મજયંતી નિમિત્તે દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ એક જાહેર વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે, જેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

વ્યાખ્યાનનો વિષય : સંવિધાન વિષે જાગૃતિ

વ્યાખ્યાતા : ડૉ. એચ. એસ. રાણા (જાણીતા સંવિધાન વિદ્)

તારીખ અને સમય : બુધવાર, તા. ૧૮-૪-૨૦૧૮, સાંજે ૪-૦૦ કલાકે

સ્થળ : શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ,

અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૪

સહુને પધારવા હાર્દિક આમંત્રણ છે.

(અનુસંધાન પૃ.૨ નું ચાલુ...)

જમીનના રેકોર્ડના ગોટાળા, ઈ-ધરાની ખોટી એન્ટ્રી વગેરેને લીધે ઊભા થયેલા પ્રશ્નો તો છે જ. ઘણા બધા નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે પોતાની જમીન પરના ઔપચારિક માલિકી હકો નથી. કોલ્ડ સ્ટોરેજ અને ગોડાઉનની જરૂરિયાત આજે પણ પૂરી કરી શકાઈ નથી. દર પાંચ ગામે એક ગોડાઉન હોવું જોઈએ. એના બદલે હાલમાં ૧૮ લાખ ગામડાં વચ્ચે ૨૧૦ ગોડાઉન છે. કૃષિ પેદાશ બજાર સમિતિ (એ.પી.એમ.સી.)નાં ઘણાં બજારોમાં આજે પણ સરકાર દ્વારા નક્કી કરેલ ટેકાના ભાવો કરતાં નીચા ભાવે હરાજી થાય છે. હજી ખેતરોને જંગલી પ્રાણીઓથી રક્ષણ આપવા હજી ખેતરોને વાડ પણ કરી શક્યા નથી. આવાં પ્રાણીઓથી પાકને થતા નુકસાનને ભરપાઈ કરી આપવાની કોઈ જોગવાઈ નથી મોટાભાગનાં ગામનાં ગોચરો બીજા ઉપયોગ માટે અપાઈ ગયાં છે. સરકારની પોતાની કબૂલાત પ્રમાણે ૨૭૫૪ ગામોમાં ગોચર બિલકુલ નથી. તાજેતરમાં જમીન સંપાદન કાયદામાં થયેલ સુધારા (૨૦૧૩) Special Investment Region Act (2009) અને ઈરિગેશન એક્ટ (૨૦૧૫) ખેડૂતો માટે નવી મુસીબતો લઈને આવ્યા છે. આમ ખેતી માટે ક્યાંય આશાનું કિરણ નથી. જાડી ગણતરીએ જુઓ તો વર્ષ ૧૫-૧૬માં ખેતી એ લગભગ રૂ.૧૦ લાખ કરોડ જેટલું ઉત્પાદન રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉમેર્યું હતું. ખેડૂતોની સંખ્યા જોડે એને ભાગો તો સરેરાશ દરેક ખેડૂતની આવક માંડ રૂ.૩૧,૩૫૦/- આવે. આ સરેરાશ આવક દેશની માથાદીઠ આવક કરતાં ઓછી છે. દેશમાં રોજગારીની નવી તકો ઊભી થતી નથી. ગામડાંની સ્થિતિ વણસતી જાય છે. કોઈ પણ સમાજમાં ૫૮-૬૦% લોકોને આજીવિકા આપતા ક્ષેત્રમાં પૂરતી આવકો ન હોય તો ન એ સમાજના શિક્ષણ કે આરોગ્યના લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરી શકાય કે ન પૂરતી રોજગારી સર્જે એવા વિકાસ તરફ આગળ વધી શકાય. Demographic Dividend માત્ર વાતોમાં રહે અને યુવાનો સમાજ માટે જવાબદારી બની જાય. યુવાનોમાં હતાશા આવે, અશાંતિ અને હિંસા વધે. આપણા ભાવિ જીવનની ગુણવત્તાનો આધાર અનેક રીતે ખેતી અને ખેડૂત પર છે, પણ ખેતી અને ખેડૂતનું ભાવિ સુધારવા માટે આપણી આર્થિક નીતિમાં મૂળભૂત ફેરફારની જરૂર છે. ગાંધીજીની ગામડાને, ગરીબને કેન્દ્રમાં રાખી વિકાસ કરવાની વ્યૂહરચના પર વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની રોજગારી આપવાની અને બધાને જ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં જોડવાની ક્ષમતા મર્યાદિત છે. આ સંજોગોમાં ખેતી અને ખેડૂતના પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન આપી એને ઉકેલવાની તાતી જરૂર છે. ગાંધીજીની એ વાત આજે પણ એટલી જ સાચી છે જેટલી ગાંધીજીએ કહ્યું ત્યારે હતી કે 'ભારત ગામડાંઓમાં જીવે છે. ખેતીનો બીજો કોઈ વિકલ્પ એને જિવાડી શકે એમ નથી.'

- મંદા પરીખ

વાચકોને વિનંતી

૧. સમુદાય શિક્ષણના ક્ષેત્રે આવી રહેલ જ્ઞાનયુગને ધ્યાનમાં રાખી અનેકવિધ નવતર પ્રયોગો અને કાર્યક્રમો કરતી આ સંસ્થાને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે આપનો સહકાર અમૂલ્ય છે. જો આપ આ સંસ્થાના સભ્ય ન હો તો વ્યક્તિગત આજીવન સભ્ય ફી રૂ.

૧,૦૦૦/-, સંસ્થા અથવા યુનિવર્સિટી માટેની સભ્ય ફી રૂ.૨,૫૦૦/- સંસ્થાના સરનામે તાત્કાલિક મોકલી આપવા વિનંતી. આ ઉપરાંત સંસ્થા વિશેની કોઈ પણ માહિતીની જો આવશ્યકતા હોય તો અમારો સંપર્ક કરશો.

૨. જો આપ આ સંસ્થાના આજીવન સભ્ય હો તો આપના વિશેની સંપૂર્ણ માહિતી (BIO-DATA) અમને મોકલી આપવા વિનંતી. એટલે અનુકૂળતાએ સંસ્થાના મુખપત્ર 'યાત્રાપથ'માં આપનો પરિચય સમાવી શકાય.

૩. દર ત્રણ મહિને પ્રકાશિત થતા 'યાત્રાપથ'ના માધ્યમ દ્વારા સમુદાય શિક્ષણ સાથે આપને જોડવાનો અમારો નાનકડો પ્રયાસ છે. 'યાત્રાપથ'નું વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૫૦/- છે. જો આપ આ મોકલી આપશો તો આપના આભારી થઈશું.

૪. 'યાત્રાપથ' વિશે આપના પ્રતિભાવો પણ અમને જરૂરથી લખી મોકલશો. -તંત્રી

યાત્રાપથ-ગુજરાતી (ત્રિમાસિક) Registered under RNI No. GUJGUJ/2007/23007
Published on 15th of January, April, July and October, Posted at Ah'd P.S.O. Office

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦/-
પ્રતિ નકલ : રૂ. ૧૫/-

Year : 11, Issue No. 1
January-March - 2018

YATRAPH
INDIAN SOCIETY FOR
COMMUNITY EDUCATION
OFF ASHRAM ROAD,
NAVJIVAN PRESS ROAD,
AHMEDABAD-380014

Printed and Published by : Mayank Chandrakantbhai Upadhyay on behalf of 'Indian Society For Community Education. Printed at : Arth Computer, 203, Maurya Complex, Opp. C.U. Shah College, Income Tax, Ashram Road, Ahmedabad-380014
Published at Ahmedabad.

Editor : Manda Parikh